

Віталій Власов, Олександр Панарін, Юлія Топольницька

Історія України

8

КЛАС

Віталій Власов
Олександр Панарін
Юлія Топольницька

Історія України

8
клас

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

Київ
«Літера ЛТД»
2021

В оформленні обкладинки використано картини:

Невідомий художник. Дмитро Вишневецький;

Невідомий художник. Петро Могила;

Невідомий художник. Князь В.-К. Острозький;

В. Івасюк. В'їзд Богдана Хмельницького до Києва у січні 1649 р.;

А. Серебряков. «Гетьман Петро Сагайдачний та Михайло Дорошенко перед Арбатськими воротами Москви. Жовтень 1618 рік;

Невідомий художник. Іван Мазепа;

А. Єгорова. Іван Сірко;

Невідомий художник. Галшка Острозька.

В оформленні форзаців використані роботи Наталі Павлусенко з проекту «Герої козацької України»: «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний», «Гетьман Богдан Хмельницький», «Кошовий отаман Іван Сірко», «Гетьман Іван Мазепа». 2015–2020 рр.

Електронний додаток

<https://sites.google.com/view/istoria8standart>

Зміст

Як працювати з підручником. 5

Розділ 1. Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.)

§ 1. Українські землі у складі Польщі, Литви та інших держав на початку XVI ст.	7
§ 2. Люблінська унія та її вплив на українське суспільство	14
§ 3. Соціальна структура суспільства в Україні XVI ст. Литовські статuti.	22
§ 4. Економічне життя українського села і міста в другій половині XVI ст.	31
§ 5. Православна церква в XVI ст. Реформація та контрреформація	40
§ 6. Берестейська церковна унія	46
§ 7. Православна церква у першій половині XVII ст.	53
§ 8. Культурно-освітнє життя в українських землях у другій половині XVI – на початку XVII ст.	59
§ 9. Містобудування, архітектура, образотворче мистецтво та драматургія XVI – першої половини XVII ст.	67
§ 10. Повсякденне життя представників основних верств українського суспільства XVI – першої половини XVII ст. Практичне заняття.	77
Перевірте, чого навчилися з теми	81

Розділ 2. Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)

§ 11. Походження українського козацтва. Запорозька Січ	83
§ 12. Становлення козацького стану. Козацькі повстання кінця XVI ст.	91
§ 13. Походи козаків першої чверті XVII ст. Діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного	99
§ 14. Козацько-селянські повстання 20–30-х років XVII ст.	107
§ 15. Військове мистецтво, традиції та побут українського козацтва. Практичне заняття	114
Перевірте, чого навчилися з теми	118

Розділ 3. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

§ 16. Передумови та причини Національно-визвольної війни. Воєнні події 1648–1649 рр.	120
§ 17. Воєнно-політичні події Національно-визвольної війни 1650–1653 рр.	128
§ 18. Утворення Української козацької держави – Війська Запорозького	135
§ 19. Українсько-московський договір 1654 р. Воєнно-політичні події 1654–1657 рр.	143

§ 20. Історичні джерела про Богдана Хмельницького як політика й людину. Практичне заняття	152
Перевірте, чого навчилися з теми	158

Розділ 4. Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.

§ 21. Гетьманщина в роки правління Івана Виговського та Юрія Хмельницького	160
§ 22. Правління Павла Тетері та Івана Брюховецького. Андрусівське перемир'я	172
§ 23. Лівобережна та Правобережна Гетьманщини у другій половині 60-х – 70-х роках XVII ст.	179
§ 24. Правобережна Україна у другій половині 70-х – 90-х роках XVII ст.	189
§ 25. Заселення і розвиток Слобідської України. Запорозьке козацтво. Іван Сірко	197
§ 26. Гетьманщина за доби Івана Мазепи	203
§ 27. Військово-політичний виступ Івана Мазепи. Гетьманування Пилипа Орлика	210
§ 28. Конституція Пилипа Орлика. Практичне заняття	217
§ 29. Релігійно-культурне життя в українських землях у другій половині XVII – на початку XVIII ст.	221
Перевірте, чого навчилися з теми	229

Розділ 5. Українські землі в 20–90-х роках XVIII ст.

§ 30. Гетьманщина в 20–40-х роках XVIII ст.	231
§ 31. Лівобережна та Слобідська Україна в другій половині XVIII ст.	241
§ 32. Ліквідація гетьманства і козацького устрою в Україні. Підкорення Кримського ханства. Колонізація Півдня України	250
§ 33. Правобережна Україна та західноукраїнські землі у другій половині XVIII ст.	258
§ 34. Козацькі літописи як історичні джерела. Практичне заняття	266
§ 35. Розвиток культури на українських землях у XVIII ст.	270
§ 36. Уявна мандрівка до історико-культурних пам'яток України. Практичне заняття	281
Перевірте, чого навчилися з теми	282

Узагальнення до курсу

Історія України в контексті епохи раннього нового часу	284
Словник	286

Як працювати з підручником

Цього року ви докладно вивчатимете ранньомодерну історію України – від кінця XV ст. до кінця XVIII ст. Подорожуючи минулим, довідаєтесь, як складалася доля українського народу, за яких умов сформувалося українське козацтво та як йому вдалося створити українську національну державу. Дізнаєтесь, як події української історії відображають загальноєвропейські процеси того періоду. Помічником для вас буде цей підручник. Кожен параграф відповідає одному або двом урокам. Матеріал кожного уроку поділено на пункти з назвами та на пізнавальні рубрики.

Основні історичні відомості викладено в пунктах параграфів. Зрозуміти, як саме переживали події, про які довідуєтесь на уроці, тогочасні люди, що жили в Україні, вам допоможе робота з джерелами, що збереглися від згаданої доби (уривки з літописів, подорожні нотатки, листи). Крім цього, ви познайомитеся з оцінками вчених, які досліджували ті події. Ви вже знаєте, що робота з історичним джерелом потребує спеціальних умінь і навичок, які ви вдосконалюватимете й цього разу. Цьому сприятимуть запитання та завдання до документів, а також схема роботи з історичними джерелами, яку ми для вас підготували.

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ІСТОРИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

1. Визначте, ким був автор документа;
 - зрозумійте, про що йдеться в запропонованому уривку;
 - встановіть, коли відбулися описані події.
2. З'ясуйте, як автор розповіді ставиться до подій або історичних діячів, що їх описано;
 - поміркуйте, навіщо він свідчить про події;
 - окресліть значення подій та явищ, про які йдеться в джерелі.
3. Поясніть, у чому полягає цінність джерела особисто для вас;
 - стисло висловіть власне ставлення до описаних подій і діячів.

У підручнику є завдання, які потребують уміння скласти портрет історичного діяча. Є й такі, за якими слід підготувати повідомлення про певну історичну подію.

Щоб ви краще впоралися з такими завданнями, ми підготували схеми їх виконання.

ЯК СКЛАСТИ ПОВІДОМЛЕННЯ

1. Прочитайте в підручнику матеріал, до якого складаєте повідомлення.
2. Знайдіть літературу / інформацію в інтернеті, що допоможе вам його підготувати.
3. Складіть план розповіді.
4. За планом напишіть зміст повідомлення.
5. Доберіть ілюстрації, які доцільно використати у повідомленні.

ЯК СКЛАСТИ ПОРТРЕТ ІСТОРИЧНОЇ ОСОБИ

1. Як відбувалося становлення особистості історичної особи.
Назвіть ім'я та прізвище. Де і коли ця людина народилася? Де і в яких умовах жила, зростала, виховувалася? Як формувалися її погляди?
2. Персональні якості й риси характеру.
Як персональні якості історичної особи впливали на її діяльність? Які з персональних якостей вам подобаються, а які – ні?

3. Життєвий шлях історичної особи.

Схарактеризуйте основні справи життя цієї людини. Які успіхи й невдачі траплялися в справах? Які верстви населення підтримували діяльність історичної особи, а які – ні? Чому? Хто був друзями, а хто – противниками (суперниками)? Чому? Якими були наслідки діяльності? Завдяки чому людство пам'ятає цю людину?

4. Ваше особисте ставлення до історичної особи.

Як ви сприймаєте історичну особу. Які почуття викликає у вас її діяльність? Як ви ставитеся до засобів і методів діяльності історичної особи? Обґрунтуйте свою позицію.

Краще зрозуміти суть історичних подій, виявити зв'язок між подіями та їхній перебіг допоможе робота з історичною картою. Виконуючи запропоновані завдання, ви вдосконалюватимете вміння співвідносити події в просторі та часі.

Підручник вам також підкаже, які саме завдання виконувати і як.

До пунктів параграфа, уривків із джерел та ілюстрацій ми пропонуємо завдання, працювати над якими можна самостійно або в парах чи групах. На це вказують

малюнки-символи: – працюємо самостійно; – попрацюйте в парах;

– попрацюйте в групах.

Завдання, виконувати які радимо в парах, спонукають до розмірковування, навчають порівнювати, аналізувати, робити висновки. У тих завданнях, які запропоновано виконувати в групах, подекуди передбачено пошук відповіді на дискусійні запитання. Обговорення цих питань привчатиме вас дослухатися до думки інших, поважати її, бути стриманими й толерантними до тих, хто не поділяє ваших поглядів.

Звертаємо увагу, що не обов'язково розв'язувати всі запропоновані в матеріалах уроку завдання. Що саме опрацьовувати, обирайте, порадившись із учителем або вчителькою.

Працюючи над текстом підручника, звертайте увагу на тлумачення нових для вас слів і термінів, подані у рубриці «Словник». Ці слова вам необхідно вміти пояснювати та вживати під час відповіді. Рубрика підручника «Історична постать» надасть вам візуальну та коротку довідкову інформацію про важливих політичних діячів та діячок або духовних сподвижників доби. У підручнику є рубрика «Завважте», яка містить історичні цікавинки для найдопитливіших учнів та учениць. Наприкінці кожного параграфа ви знайдете короткі узагальнення викладеного у параграфі матеріалу, щодо яких запропоновано висловити власну думку. Перевірити, чи добре засвоїли матеріал, вам допоможуть запитання рубрики «Перевірте себе». Кожен розділ завершують завдання – рубрика «Перевірте, чого навчилися». Їх виконання сприятиме систематизації знань з вивченого у розділі матеріалу.

Є в підручнику й практичні заняття, під час яких ви не просто опановуватимете новий матеріал, а навчатиметеся самостійно «видобувати» історичні факти із запропонованих джерел.

Цікавого вам навчання й високих результатів!

Електронний додаток:

<https://sites.google.com/view/istoria8standart>

§ 1 Українські землі у складі Польщі, Литви та інших держав на початку XVI ст.

1. Галичина, Західне Поділля та Белзька земля у складі Королівства Польського

Як ви пам'ятаєте з курсу історії України 7 класу, 1349 р. за землі Галичини розгорілася справжня війна. Польський король Казимир III за підтримки племінника, угорського короля Людовика, захопив Галичину й частину Волині та приєднав їх до Польської держави. Казимир III не мав спадкоємця, тому після його смерті польську корону, а разом із нею і загарбані українські землі отримав угорський король Людовик. У 1387 р. польський король Ягайло, зять Людовика Угорського, вигнав угорців з Галичини і приєднав ці землі до Польщі.

У першій половині XV ст. унаслідок міжкнязівських війн за українські землі Ягайлові вдалося приєднати до Корони Польської Західне Поділля та Західну Волинь (Белзька земля).

У Королівстві Польському найбільшими адміністративно-територіальними одиницями були *воєводства*. Приєднавши Галичину, Західне Поділля й частину Волині до Польщі, король Ягайло у 1434 р. перетворив Галицьке князівство на *Руське воєводство* з центром у Львові. На Західному Поділлі постало *Подільське воєводство* з центром у Кам'янці, а згодом *Белзьке* з центром у Белзі. Заміна традиційного українського адміністративно-територіального поділу польським сприяла поширенню польського й німецького права на українські терени.

2. Українські землі у складі Великого князівства Литовського

Першою під владою литовської династії опинилася Волинь, яка після смерті Юрія II Болеслава увійшла до володінь Любарта Гедиміновича. Більшість українських земель було приєднано до Великого князівства Литовського за Ольгерда Гедиміновича. Унаслідок перемоги литовсько-укра-

- Межі розселення українців у XV ст.
- Межі та центри воєводств на українських землях у складі Польщі, роки утворення:
 - 1** Руське воєводство (1434)
 - 2** Белзьке воєводство (1462)
 - 3** Подільське воєводство (1434)
- Битва на Синих Водах, перемога князя Ольгерда над золотоординцями (1362)
- Поразка князя Свидригайла Ольгердовича під Вількомиром (1435)
- 1452**
1471 Роки ліквідації Волинського та Київського князівств у складі Великого князівства Литовського
- Кордони Угорського королівства наприкінці XV ст.
- Битва під Могачем (1526), перемога османів над угорським військом
- а б** Володіння Османської імперії (а) та її васалів (б) у середині XVI ст.
- Перший похід кримського хана Менглі Гірея на Київ (1482)
- Межі територіальних утрат Великого князівства Литовського у війнах з Великим князівством Московським (1487–1537) та Османською імперією (кінець XV ст.)
- Битва під Оршею (1514), перемога литовсько-руського війська над московитами
- Кордони держав близько середини XVI ст.
- Кордони Священної Римської імперії
- Кордони сучасної України

↑ Українські землі у складі різних держав у XV – першій половині XVI ст.

їнського війська над ординцями у битві на Синіх Водах (нині річка Синюха, ліва притока Південного Бугу) у 1362 р. Київщина з Переяславщиною, Чернігово-Сіверщина й Східне Поділля увійшли до складу Литви.

У тогочасних джерелах політика литовської влади щодо українських земель характеризувалася фразою: «*Старого не порушуємо, а нового не впроваджуємо*». Пригадайте з матеріалу 7-го класу, що означав цей принцип.

Зміни в становищі українських земель у складі Великого князівства Литовського почалися з приходом до влади Ягайла Ольгердовича.

Щоб забезпечити себе від загрози загарбання Тевтонським орденом, Литва і Польща в **1385 р.** в м. Крево (нині територія Білорусі) уклали державно-політичний союз. Ця угода відома в історії під назвою **Кревської унії**. Союз передбачав одруження князя Ягайла з польською королевою Ядвігою, його окатоличення та поширення католицизму в Литві.

Втілити до кінця Кревську унію, аби «навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської», Ягайло не зміг. Йому на заваді став двоюрідний брат Вітовт Кейстутович. За Острівською угодою 1392 р. Ягайло визнав Вітовта пожиттєвим правителем Великого князівства Литовського. Натомість Вітовт визнав себе васалом польського короля. За правління Вітовта чимало литовських князів, які мали уділи в Русі-Україні, втратили володіння, а найбільші українські удільні князівства було ліквідовано. Авторитет Вітовта помітно зріс після Грюнвальдської битви 1410 р., у якій польсько-литовсько-руське військо завдало нищівної поразки лицарям Тевтонського ордену.

↑ Одруження Ядвіги та Ягайла. Художник Я. Матейко. 1888 р.

СЛОВНИК

Уніфікація – зведення чогонебудь до єдиної форми, системи, єдиних нормативів.

1413 р. на спільному польсько-литовському сеймі Ягайло та Вітовт уклали чергову унію – **Городельську**. Вітовта було визнано довічним володарем Литви під зверхністю польського короля. Унія також передбачала **уніфікацію** адміністративно-територіального устрою Великого князівства Литовського на

взірець Королівства Польського. Спеціальні статті унії передбачали призначення на найвищі посади в Литві тільки литовців-католиків.

Прочитайте текст історичного джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Як гадаєте, чому польський хроніст не шкодував чорної фарби, описуючи литовського князя? **2.** Чи можна, на вашу думку, цілком довіряти автору твору? Відповідь аргументуйте. **3.** Чому Свидригайла підтримувала українська знать?

← Свидригайло Ольгердович. Гравюра з книги О. Гваньїні «Хроніка європейської Сарматії». 1578 р.

«Він був відданий пияцтву і забавам; вдачу мав щедру, але мінливу й шалену; розумом і здібностями не відзначався, не було в нім ні розсудливості, ні поваги, натомість він безмежно піддавався гніву. Настрій у нього мінявся, ніби за подувом вітру, мовби в ньому боролися різні, протилежні між собою напрями. Однак, незважаючи на це, великою щедрістю й участю в бенкетах він здобув собі приятель багатьох людей».

дей, особливо русинів, бо хоча сам був католиком, але виявляв більшу прихильність до їхньої віри».

Я. Длугош. «Історія Польщі»

Після смерті Вітовта (1430) великим князем литовським проголосили князя Свидригайла Ольгердовича. Його політика була спрямована на розрив унії з Польщею і здобуття Великим князівством Литовським незалежності. Це викликало невдоволення литовців, і за підтримки Польщі великим князем литовським 1432 р. було проголошено брата Вітовта – Сигізмунда. Свидригайлові не вдалося повернути великокнязівський стіл, проте литовські можновладці ненадовго відновили удільні Київське й Волинське князівства. Волинське було ліквідоване у 1452 р., по смерті Свидригайла. Формальним приводом для ліквідації Київського князівства у 1471 р. стала смерть князя Семена Олельковича. На його місце правити Києвом було поставлено литовця – Мартина Гаштовта.

Ліквідація Київського удільного князівства викликала акцію протесту. Йдеться про так звану змову руських князів 1481 р., очолювану молодшим братом покійного Семена, Михайлом Олельковичем та Федором Бельським. Змовники нібито виношували задум запросити на весілля Бельського великого князя Казимира, вбити його й посадити на престол Михайла. Проте замах не вдався, змовників було страчено.

3. Претензії Московії на українські землі. Повстання Михайла Глинського

Війни між Московією та Великим князівством Литовським розпочалися у 80-х роках XV ст. Московське князівство під приводом збирання «руської спадщини» почало претендувати на українські й білоруські землі.

На початку XVI ст. кілька удільних князів Чернігово-Сіверщини добровільно перейшли під владу Московії. Під час кампанії 1514 р. московське військо захопило Смоленськ і рушило під Оршу – важливий стратегічний пункт на перетині торговельних шляхів між Києвом, Мінськом, Вільно і Москвою. Українсько-білорусько-литовським військом командував князь Костянтин Острозький. Йому вдалося розгромити 80-тисячне московське військо і здобути

блискучу перемогу. Проте до 1537 р. Велике князівство Литовське поступово втратило майже третину території, зокрема Чернігово-Сіверщину й Смоленськ.

На тлі московсько-литовського протистояння розгорнулося повстання Михайла Глинського, який перебував при дворі великого князя Олександра Казимировича та отримав значні маєтності на українських теренах. Наступник Олександра – Сигізмунд I позбавив його посад і земель. Упродовж кількох місяців 1508 р. Глинський за допомогою московських військ спробував збройно зайняти Слуцьк, Оршу, Житомир, Овруч, однак його дії не підтримали місцеві українські князі, незважаючи на гасло заколоту «за захист руської віри». Князь К. Острозький придушив залишки повстання. М. Глинський емігрував до Московії разом із групою князів та бояр.

4. Українські землі у складі Кримського ханства

Роздивіться картини італійського художника К. Босоллі й дайте відповіді на запитання. 1. Як, на вашу думку, вони характеризують життя і побут кримських татар? 2. Які деталі картин привернули вашу увагу?

↑ Татари, що подорожують Кримом. Художник К. Босоллі. 1840–1842 рр.

↑ Татарська школа для дітей. Художник К. Босоллі. 1840 рр.

До середині XV ст. зі складу Золотої Орди вийшов кримський улус на чолі з Хаджі Гіреєм, який став засновником Кримського ханства. У Кримському ханстві сформувався державний апарат на чолі з ханом, при якому діяв дорадчий орган – *диван*. Столицею Кримського ханства стало спочатку м. Солхат, а згодом – м. Бахчисарай.

Виникнення Кримського ханства не завадила існуванню генуезьких (італійських) торговельних колоній на півдні півострова. Торговельну конкуренцію генуезцям склали мешканці князівства Феодоро, що існувало у південно-західній частині гірського Криму.

Після завоювання турками Константинополя (1453) і постання на колишніх землях Візантії Османської імперії турки оголосили про прагнення підкорити усю Європу. Війська османів у 1475 р. напали на Кримський півострів, захопили генуезькі колонії і ліквідували державу Феодоро. Крім їхньої важливості як торговельних осередків, захоплені міста цікавили турецький уряд як цінні військові об'єкти, адже кожне місто було потужною фортецею. Зваживши на військову міць турецького султана, кримський хан Менглі Гірей

1478 р. визнав за краще бути його васалом. Залежність виявлялася в тому, що хан мусив брати участь у воєнних кампаніях султана, а останній мав право усувати й призначати ханів за власним бажанням.

У пошуках союзників хан Менглі Гірей зближився з Москвою. Іван III, в обмін на підтримку у боротьбі з Великою Ордою, поставив ханові вимогу здійснити похід на польсько-литовські володіння. Перший великий похід в Україну хан Менглі Гірей здійснив 1482 р. Тоді було спалено Київ, а його церкви пограбовано. У полон потрапило безліч людей, не зміг урятуватися й сам київський воєвода з родиною. До середини 30-х років XVI ст. татарські походи відбувалися майже щороку. Орди кримського хана спустошували Поділля, Київщину, Волинь, Холмщину й Галичину.

5. Становище Закарпаття, Північної Буковини та Південної Бессарабії у XIV – першій половині XVII ст.

Прикордонне розташування Закарпаття вплинуло на його долю: воно в різний час побувало в складі кількох країн. Наприкінці XIV ст. до закарпатських земель виявляли інтерес литовські князі, однак верховна влада над ними належала угорському королю. Один із онуків Гедиміна Федір Коріатович, який володарював на Поділлі, під тиском Вітовта передав свої права угорському королю, за що отримав землі в Мукачівському краї. За князя відбулося будівництво мурованого замку в Мукачевому на місці старого дерев'яного. У 1526 р., після

↑ Замок Паланок у Мукачеві

поразки угорського війська від турків у битві під Могачем, Закарпаття поділили між собою князівство Трансильванія (васал Османської імперії) і Священна Римська імперія, в якій правили імператори з австрійської династії Габсбургів.

Після занепаду Галицько-Волинської держави та з утворенням у 1359 р. князівства Молдова Буковина й Бессарабія потрапили під владу молдовських господарів. Наприкінці XIV – в першій половині XV ст. територію Північної Буковини (тоді її називали Шипинською землею) було поділено на кілька волостей (повітів). Волості очолювали старости, які спочатку належали до українського, певно, місцевого боярства. Центром однієї з волостей князівства Молдова був Хотин (у Північній Бессарабії), який став важливим торговельним пунктом на кордоні Молдови. Саме там, на правому березі Дністра, розбудували замок-фортецю, що за господаря Штефана III Великого (1457–1504) набула грандіозного вигляду.

У 1538 р. князівство Молдова, а разом із ним і українські землі, потрапило у васальну залежність від Османської імперії.

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Унаслідок розпаду Галицько-Волинської держави, а також боротьби литовських князів проти Золотої Орди в середині XIV ст. українські землі було включено до складу Велико-го князівства Литовського, Польського та Угорського королівств та князівства Молдова.
- На українських теренах, що увійшли до складу Польщі, було впроваджено польський адміністративно-територіальний устрій, тимчасом як на українських землях Литви деякий час існували удільні князівства, діяло руське законодавство, а людність сповідувала православ'я.
- У середині XV ст. у південноукраїнських степах та у Криму виникла держава – Кримське ханство, яке з 1478 р. стало васалом Османської імперії. З кінця XV ст. розпочалися активні грабіжницькі набіги кримських татар і турків на українські землі.
- У другій половині XV ст. претензії на українські землі висловило Московське князівство. Унаслідок воєнних дій та частих внутрішніх міжусобиць у Великому князівстві Литовському Московії вдалося загарбати землі Чернігово-Сіверщини.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Частина сучасних українських дослідників, поділяючи думку істориків М. Грушевського та І. Крип'якевича, вважають, що *«політика Литви щодо України була загарбницькою, у результаті якої остання втратила свою незалежність і перетворилась на литовську провінцію. Державна влада в литовсько-руській державі сконцентрувалась у великого князя литовського і була необмеженою. Починаючи з Ольгерда відбувалося усунення удільних князів і їхня заміна родичами великого князя чи намісниками»*. Визначте, чи має слушність думка дослідників.
2. Установіть хронологічну послідовність подій.
 - ▶ *Остаточна ліквідація Київського удільного князівства* ▶ *повстання М. Глинського*
 - ▶ *битва під Могачем* ▶ *битва під Оршею.*
3. Установіть відповідність між назвами українських земель та держав, у складі яких вони перебували у першій половині XVI ст.

<ul style="list-style-type: none"> • Галичина • Західна Волинь (Белзька земля) • Київщина • Західне Поділля • Східна Волинь • Східне Поділля (Брацлавщина) • Чернігово-Сіверщина • Північна Буковина • Західне Закарпаття • Східне Закарпаття • Південна Бессарабія • Кримський півострів 	<ul style="list-style-type: none"> • Велике князівство Литовське • Королівство Польське • князівство Трансильванія • Священна Римська імперія • князівство Молдова • Московське князівство
---	--
4. Дайте визначення поняттям.
Уніфікація; хан; диван; султан.
5. Дайте відповіді на запитання.
 - ▶ *У чому полягали особливості перебування руських земель у складі Великого князівства Литовського?* ▶ *Які події спричинили Кревську унію? Що вона передбачала?* ▶ *Чим спричинений виступ М. Глинського? Що мала на меті Московія, підтримуючи заколотника?*
 - ▶ *За яких обставин відбулося підкорення Османською імперією Кримського ханства?*
 - ▶ *Якою була історична доля Буковини та Закарпаття?*

Люблінська унія.
Утворення Речі Посполитої

1558

1569

1583

Лівонська війна

§ 2 Люблінська унія та її вплив на українське суспільство

Роздивіться ілюстрацію й дайте відповіді на запитання. **1.** Про які особливості відносин Литви й Польщі на початку XVI ст. свідчить ілюстрація? Яка подія визначила такі відносини? **2.** Де зображено короля? Хто перебуває навколо нього? **3.** Про що свідчать зображення гербів?

→ Король польський і великий князь литовський Олександр Казимирович на засіданні сейму. 1506 р.

1. Передумови Люблінської унії

Шлях до об'єднання Великого князівства Литовського (ВКЛ) з Королівством Польським був доволі тривалим. Започаткувала його Кревська унія 1385 р.

У другій половині XV ст. почав набирати сил новий суперник Литви – Московське князівство. На початку XVI ст. Велике князівство Литовське у війнах з Московією втратило майже третину своєї території, зокрема Чернігово-Сіверщину й Смоленщину. Ситуація загострилася в середині XVI ст., коли московський цар Іван IV Грозний, маючи намір здобути вихід до Балтійського моря, розпочав війну проти Лівонського ордену. Литва, що підтримувала лівонців, згодом опинилася на межі катастрофи. Адже московський цар, дізнавшись про литовсько-лівонський союз, висунув нові територіальні претензії – на Київ,

Волинь та Поділля, які він назвав «отчиною його предка, Святого Володимира». Щоб уникнути цілковитого завоювання Москвою, князівству Литовському було необхідно знайти надійного союзника. Єдиним реальним кандидатом на таку роль було Королівство Польське, з яким Велике князівство Литовське вже вісім разів обговорювало й уклало різноманітні угоди-унії та з яким було пов'язане особою спільного монарха.

В обговоренні ідеї унії брали участь литовські, польські та українські можновладці. Середня і дрібна литовська шляхта, з одного боку, відчуваючи тиск Москви, намагалася поєднатись із польською, аби не стати жертвою Івана Грозного, чутки про тиранію якого ширилися усією Європою. З іншого боку, дрібна литовська знать, невдоволена пануванням магнатів, сподівалася, що внаслідок об'єднання здобуде такі самі привілеї, якими користувалася у своїй державі польська шляхта. Литовські магнати, що мали панівне становище в державі, побоюючись втратити свій статус, принципово виступали за незалежність Литви і погоджувалися на об'єднання «двох рівних держав» за умови збереження окремого литовського сейму (парламенту).

СЛОВНИК

Федеративна держава – союзна держава, що складається з кількох державних утворень, кожне з яких, зберігаючи власні органи влади, підпорядковується спільним органам влади.

Магнати (від *magnatus* – багата, знатна людина) – аристократи, родовиті великі землевласники (боляри, князі, шляхтичі, пани, старшини та ін.).

Польські магнати й шляхта загалом підтримували ідею об'єднання обох держав. Вони вбачали в цьому можливість отримати нові землі й залежних селян. Завдяки укладанню шлюбів, успадкуванню маєтків і наділів поляки обіймали дедалі більше посад на Волині, Поділлі й Підляшші.

Князі й магнати, усвідомлюючи зовнішньополітичну слабкість Литви, схвально ставилися до об'єднання з Польщею. Вони розраховували, що литовсько-польський союз посилить обороноздатність країни, допоможе захистити південні кордони від турецько-татарських набігів і припинить напади польської

шляхти у польсько-українському порубіжжі. Крім того, українських князів на той час пов'язували з польською шляхтою непоодинокі родинні зв'язки. Дрібна українська шляхта підтримала ідею унії, гадаючи, що внаслідок об'єднання Литви й Польщі здобуде такі самі права, привілеї та посади, якими користувалися українські магнати.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Чому український князь виступав на сеймі з промовою «спільним станам Польської Корони зі станами Великого князівства Литовського»? **2.** Що мав на увазі князь, коли казав, що належить до народу, який «кожному народові рівний шляхетністю»? **3.** Чим відрізнялися віросповідання поляків та українців, про яких ідеться в джерелі? **4.** Чому, на вашу думку, князь відстоював право на свободу віросповідання та збереження місцевих звичаїв?

«Під час сейму в Любліні 1569 р., на якому вкотре обговорювали питання об'єднання (унії) Великого князівства Литовського та Королівства Польського, український князь Костянтин Вишневецький звернувся до присутніх з такими словами: "І на цьому перед Вашою Королівською Милістю наголошуємо, що погоджуємося на

(приєднання) як люди вільні, свободні, щоб це не принизило нашої шляхетної гідності. Бо ж ми є народом так поштивим, що жодному народові і на світі не поступимося, і впевнені, що кожному народові рівні шляхетністю... Також просимо, оскільки ми (з поляками) різної віри, а власне ми – греки, то щоб нас і в цьому не було понижено і щоб нікого не примушували до іншої віри».

2. Люблінський унійний сейм 1569 р.

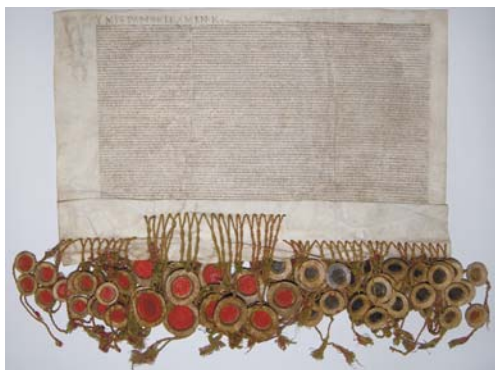
Спільний литовсько-польський сейм розпочався 10 січня 1569 р. у місті Любліні. Пів року польські та литовські послы не могли дійти згоди. Представники Польщі пропонували унію, за якою Велике князівство Литовське зливалося з Польським королівством у єдину державу; окремими в Литовському князівстві мали лишатися тільки адміністрація та судочинство. Литовські послы чинили опір: вони прагнули зберегти якомога повнішу державну окремішність князівства. Проте серед литовських представників не було єдності. Князі й магнати та середня й дрібна шляхта обстоювали передусім власні станові інтереси. Не дійшовши згоди з поляками, литовські та частина руських князів і магнатів у ніч на 1 березня покинули люблінський сейм і роз'їхалися по маєтках готуватися до воєнних дій проти Польщі.

Розбрат у таборі литовських представників вдало використали поляки. Король Сигізмунд II Август, спираючись на підтримку дрібної та середньої шляхти, у березні та травні 1569 р. видав універсали про приєднання Підляшшя й Волині до Королівства Польського. За першим універсалом місцеву дрібну шляхту було зрівняно в правах із польською. Наступний королівський універсал проголосив приєднання до Польщі Київщини й Брацлавщини. *«Надзвичайно важливо для Речі Посполитої, щоб Київ перебував під владою Польської держави, оскільки Київ – це ворота усіх тих володінь, до яких належать Волинь і Поділля».*

СЛОВНИК

Інкорпорація – включення, приєднання до свого складу чого-небудь.

Інкорпорація українських земель до Польщі видавалась за повернення власних володінь. Поляки стверджували, що Русь здавна належала Короні. Очевидно, що ця теорія була запропонована на протипагу московським зазіханням на руську спадщину.

↑ Акт Люблінської унії з підписами усіх учасників

↑ Герб речі Посполитої

Рішучі заходи Польщі змусили литовських і українських магнатів повернутися за стіл переговорів. Уболіваючи за цілісність своїх маєтків, литовські князі погодилися на унію й не виступали проти того, що українські землі було передано Польській Короні. Українські князі також звели свої вимоги до мінімуму – свободи віросповідання, непорушності місцевих звичаїв та вільного користування рідною мовою.

3. Державний устрій Речі Посполитої

1 липня 1569 р. сейм виніс ухвалу про унію Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Нову державу – Річ Посполиту мав очолювати єдиний король, спільно обраний і коронований як польський король і як великий князь литовський. Найвищим органом влади був спільний сейм, який складався з двох палат: сенату і посольської ізби. Сейм скликали один раз на два роки, усі рішення сейму приймал за принципом **ліберум вето (liberum veto)**. У період між сеймами державою керував король, владу якого

↑ Засідання сейму Речі Посполитої.
Художник К. Войняковський

обмежували постійні представники із середовища шляхти. Угоди з іншими державами слід було укладати від імені Речі Посполитої. Литовська, українська, білоруська й польська шляхта зрівнювалися у правах та отримували право на землеволодіння по всій території Речі Посполитої. Було ліквідовано митні кордони. Литва зберігала певну самостій-

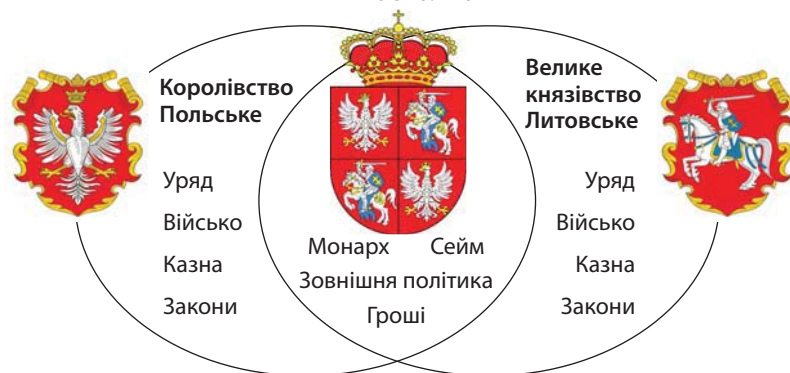
ність: право й суд, адміністрацію, військо, скарб. Було гарантовано збереження «руської мови» в публічній та діловій сферах.

СЛОВНИК

Ліберум вето (liberum veto) – принцип одноголосного прийняття рішень, який утвердився у сеймовій практиці Речі Посполитої у другій половині XVI ст.

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ

Річ Посполіта

Прочитайте текст історичного джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Як гадаєте, чи дотримувалася королівська канцелярія акту унії, надсилаючи листи до української шляхти польською мовою? **2.** Чому українська знать наполягала на зверненні у листуванні до неї українською (руською) мовою? **3.** Висловіть припущення, чи відреагував король на звернення українців.

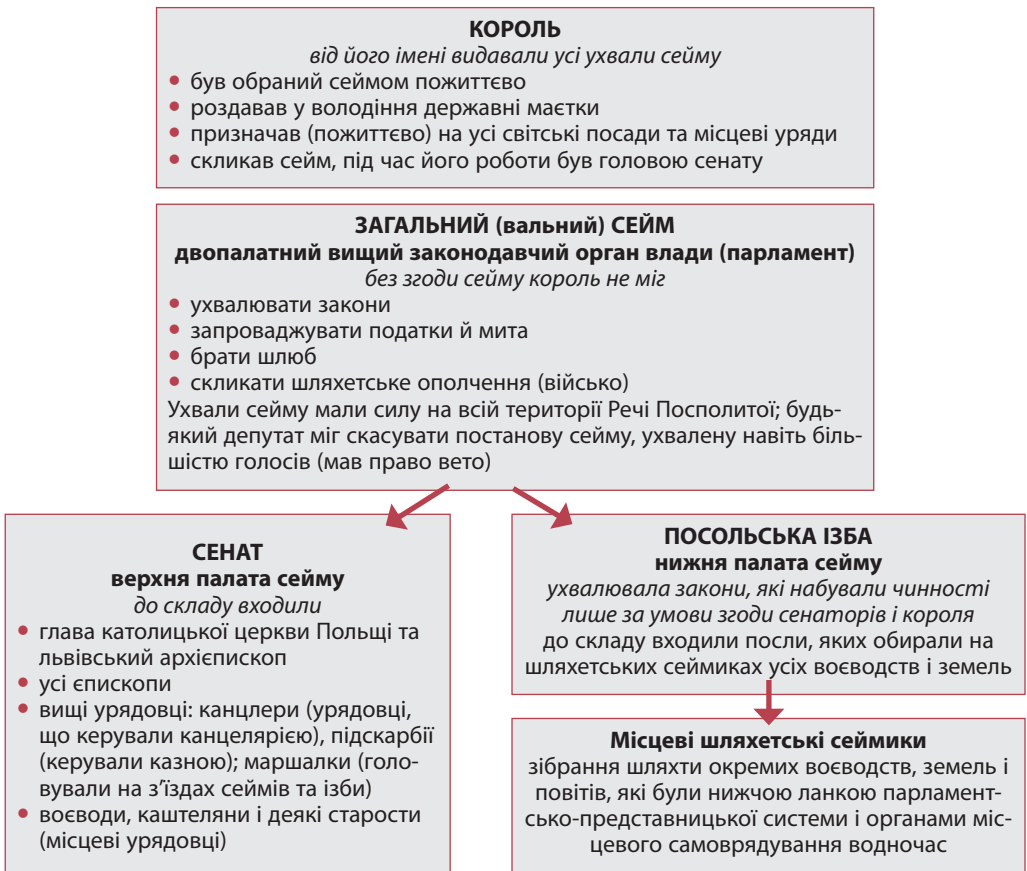
«Видані листи вашої королівської милості братії нашій і найменшим слугам і підданам вашої королівської милості, письмом польським писані, що викликають нас перед маєстат вашої королівської милості, нашого милостивого пана. Хоч, найясніший милостивий королю, за ухвалою унії листи з канцелярії вашої королівської милості не іншим, а тільки руським письмом мають бути видані... Тож, нашими просьбами просимо, щоб ваша королівська милість при привілею і свободах наших нас залишити і до нас листи з канцелярії вашої королівської милості руським письмом видавати наказати благоволив. [...] Писаний у Брацлаві, місяця липня 7 дня».

Лист брацлавської шляхти королю Стефану Баторію

4. Структура державної влади у Речі Посполитій

Проаналізуйте схему, дайте відповіді на запитання й виконайте завдання. **1.** Поміркуйте, чи всі верстви суспільства брали участь в управлінні державою. **2.** Аргументуйте чи спростуйте твердження, що Річ Посполита була шлях-

хетською республікою. **3.** Обґрунтуйте твердження, що влада короля була обмеженою, проте й не була слабкою. **4.** Уявіть себе представником влади Речі Посполитої. Який орган влади ви б воліли представляти? До якої верстви суспільства належали б? Чиї інтереси відстоювали б? Поясніть свою позицію.

5. Наслідки Люблінської унії для українських земель

Унаслідок Люблінського унійного сейму більшість українських земель було об'єднано в складі Польщі. Українські землі поділялися на *воєводства*: Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Брацлавське, Київське та Підляське. Їх очолювали призначені урядом *воєводи*. Вони керували шляхетським ополченням, головували на місцевих сеймах і наглядали за діяльністю шляхетських земських судів.

Воєводства поділялися на *повіти*. Винятком було Руське воєводство, яке поділялося на землі, а ті, у свою чергу, – на повіти.

ЗАУВАЖТЕ

1635 р. у складі Польщі було створено ще одне українське воєводство – Чернігівське.

Роздивіться карту на с. 20 і дайте відповіді на запитання. **1.** Які українські землі перебували у складі Польщі до Люблінської унії 1569 р.? **2.** Які українські землі увійшли до складу Королівства Польського за Люблінською унією? **3.** Які нові воєводства було утворено на українських землях у складі Королівства Польського після Люблінської унії? Які міста були їхніми центрами? **4.** У складі яких держав перебувала решта українських земель? **5.** З якими державами сусідила Річ Посполита на сході та півдні? **6.** Які з держав перебували в залежності від Османської імперії наприкінці XVI ст.?

Скасування міждержавного кордону сприяло активному переселенському рухові. На Волинь і Київщину рушила галицька шляхта, яку вабила служба при княжих дворах. Простолюд переселявся на незаселені терени Брацлавщини та Київщини, що сприяло господарському освоєнню цих земель. Невпинно зростала кількість міст, що сприяло пошвавленню ремесла й торгівлі. У нових містах на південно-східному прикордонні будували оборонні замки, які відігравали важливу роль у захисті від нападів із Криму.

Через Польщу в Україну проникали ідеї Відродження, реформації та контрреформації. Поширювалася західноєвропейська система освіти. Не маючи власної вищої школи, українці навчалися в європейських університетах, долучаючися до наукових і мистецьких досягнень.

СЛОВНИК

Полонізація – процес насадження польської мови та культури населенню, що належить до іншої етносу, з метою асиміляції.

Водночас Люблінська унія сприяла розширенню польського землеволодіння, прискоренню закріпачення селян. Ускладнювалися соціальні стосунки, загострювалася релігійна ситуація через поширення католицизму. Одним із найістотніших негативних наслідків унії стала **полонізація** української шляхти.

↑ Українські землі в XVI – першій третині XVII ст.

ПРИЧИНА	ПОДІЯ	НАСЛІДОК
<ul style="list-style-type: none"> • пошук Литвою союзника у боротьбі проти Московії • прагнення литовської та української дрібної і середньої шляхти зрівнятися у правах із польською • бажання польської шляхти здобути контроль над українськими землями 	<p align="center">Люблінська унія 1569 р.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • більшість українських земель було об'єднано в складі однієї держави – Речі Посполитої • поширення європейських культурних впливів на українські землі • розширення польського землеволодіння на теренах України, закріпачення українського селянства • посилення процесів полонізації та окатоличення українців

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- У середині XVI ст. на Люблінському сеймі відбулося об'єднання Великого князівства Литовського і Королівства Польського у єдину державу Річ Посполиту. Цій події сприяла низка внутрішніх і зовнішніх чинників.
- Ставлення до процесу об'єднання двох держав, а також бачення майбутнього державного устрою Речі Посполитої у представників української, литовської та польської шляхти було різним.
- Унаслідок Люблінської унії постала федеративна держава – Річ Посполита, влада в якій належала виборному королеві та спільному двопалатному литовсько-польському сеймові.
- Більшість українських земель унаслідок унії опинилася під контролем Королівства Польського, що спричинило адміністративно-територіальні та соціально-економічні зміни.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. З якого документа наведено уривок? Про які зміни в управлінні державою йдеться? *«Польське королівство і Велике князівство Литовське становлять неподільне тіло, одно зібрання, один народ... Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи не роздільний сенат для всіх справ і потреб тих народів і ніколи вже не повинен він бути іншим, тобто не повинен складатися лише з сенаторів того чи того народу».*
2. Установіть хронологічну послідовність подій.
 ► Люблінська унія ► об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту ► початок Лівонської війни ► Кревська унія ► утворення Руського воєводства.
3. Які з названих воєводств відійшли до складу Королівства Польського після Люблінської унії?
Бельзьке; Брацлавське; Волинське; Київське; Подільське; Руське.
4. Виберіть слова та словосполучення, які доречні в розповіді про початок доби польського володарювання на українських землях. Свій вибір поясніть.
Католицизм; монгольська навала; вальний сейм; Грюнвальдська битва; Мукачівський замок; шляхетська республіка; султан Сулейман I; король Сигізмунд II Август.
5. Дайте відповіді на запитання.
 ► Що змушувало схилитися до унії з Польщею Велике князівство Литовське? ► Як ставилися до унії українські князі й магнати? ► Що спонукало українську знать переходити до табору прихильників об'єднання Великого князівства Литовського й Королівства Польського?

1529
Перший литовський статут, поділ шляхти на служилих та магнатів

1566
Другий литовський статут, розширення політичних прав служилої шляхти

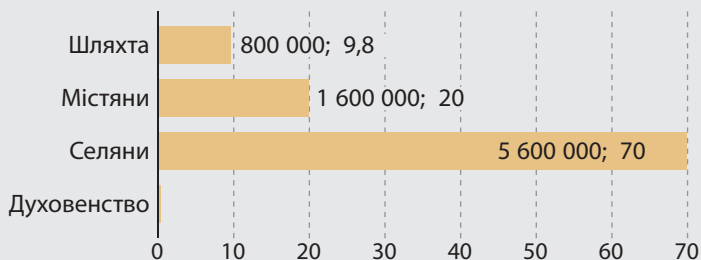
1588
Третій литовський статут, закріпачення селянства на українських землях Речі Посполитої

§ 3 Соціальна структура суспільства в Україні XVI ст. Литовські статuti

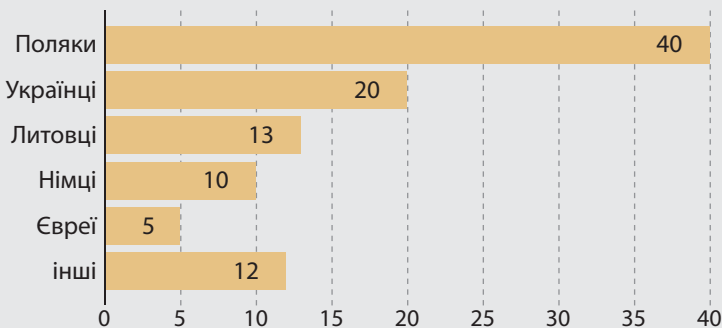

Розгляньте гістограми, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.
1. Якою була соціальна структура населення Речі Посполитої та його національний склад? 2. Визначте релігійну (конфесійну) належність населення Речі Посполитої.

Соціальна структура населення Речі Посполитої після Люблінської унії (осіб; %)

Національний склад населення Речі Посполитої після Люблінської унії (%)

1. Становий поділ українського суспільства на початку XVI ст.

Структура тогочасного українського суспільства мала становий характер. За обсягом прав стани поділялися на привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані. Окремий міжстановий прошарок українського суспільства становило козацтво, мова про яке йтиме у наступному розділі підручника.

Роздивіться піраміду верств українського суспільства на початку XVI ст., дайте відповіді на запитання й виконайте завдання. **1.** Пригадайте поділ на суспільні верстви часів Русі-України. Що спільного та відмінного у суспільних станах ви можете виділити? **2.** Використовуючи матеріал попереднього параграфа, визначте, у чому полягав особливий привілейований статус шляхти.

2. Становище шляхти. Роль князів та магнатів у тогочасному суспільстві

↑ Іван Вишневецький

Наприкінці XVI ст. завершилось оформлення особливого становища шляхти у Речі Посполитій. Шляхтич користувався правом суду, тоді як його самого не можна було ув'язнити без суду і слідства, а судити його мали лише визначені станові суди. Покарання за завдання шкоди шляхтичеві було набагато суворішим, ніж за аналогічний злочин щодо представників інших суспільних станів. Шляхта мала право на необмежену владу над підданими, а також право отримувати у спадок землю та розпоряджатися нею. Маєтки шляхти були звільнені від поборів, окрім грошового податку на підданих.

↑ Лавінія Радзівілл з княжого роду Корецьких

Шляхта отримала досить широкі політичні права, обіймаючи державні посади різних рівнів.

Особливістю суспільного устрою Речі Посполитої було те, що, на відміну від більшості європейських держав, тут збереглися княжі титули. Тож верхівку суспільної піраміди на українських землях у складі Великого князівства Литовського посідали князі, які належали до двох династій – Рюриковичів і Гедиміновичів. Упродовж другої половини XV – 60-х років XVI ст. відбувалося поступове зближення князівської верстви з представниками інших привілейованих прошарків і, як наслідок, утворення єдиного привілейованого стану – шляхти. При цьому особливе ставлення в суспільстві до князів зберігалось: навіть збіднілий князь мав більше шансів отримати високу урядову посаду порівняно з менш родовитим, хай навіть і заможнішим, шляхтичем. Загарбуючи чи купуючи великі земельні наділи (латифундії), з часом деякі князі перетворилися на магнатів. Так, княжі роди Острозьких, Вишневецьких, Корецьких, Чорторійських, Збараських та інші входили до складу керівництва урядом у Великому князівстві Литовському, засідали в раді великого князя, а у воєнні походи йшли під власними прапорами.

Величезні магнатські володіння лише номінально підлягали державному контролю. На їхніх теренах діяло княже право з власними податками й судом, було власне військо. Тож на місцевому рівні, здавалося, усе лишалося таким, як і за княжої доби. Власне тому представники княжих сімей пов'язували свої родоводи з князями Русі-України.

У житті тогочасної України особливе місце посідав рід Острозьких.

Прочитайте тексти джерел про В.-К. Острозького й дайте відповіді на запитання. **1.** Що, за свідченням секретаря посла Папи Римського у Варшаві Е. Спаноккіо, заважало князеві В.-К. Острозькому посісти престол короля Речі Посполитої? **2.** Як ця обставина характеризує становище українських земель під владою Польщі? **3.** Чому князя В.-К. Острозького називають «некоронованим королем Русі» і «паростю Володимира Великого»?

«Уже кілька днів польська столиця перейнята смутком і жалобою: помер король Стефан Баторій. Смерть короля поставила питання рішуче: хто посяде польський престол? З-поміж можливих претендентів називали й українського князя Костянтина Острозького. "По-перше, він – найзаможніша людина держави, – писав секретар посла Папи Римського у Варшаві Енріко Спаноккіо, – по-друге, його усі шанують як чоловіка розсудливого й достойного, і єдине стоїть на заваді: князь – русин і вождь схизматиків".

– То правда. На відміну від свого войовничого батька, князь Костянтин не надто прагне військової кар'єри. Але й від посад, належних його становищу, не відмовляється. Авторитет, підтриманий величезним багатством, дозволяє йому ні на кого не зважати. Отож і засновує школи, як у Турові чи Володимиріві-Волинському або ж в Острозі...

– Мені доводилося бувати в князя Острозького, – втрутився в розмову немолодий шляхтич. – Нічого дивного в тому не бачу, що в руських землях шанують його як некоронованого короля, а родовід князів Острозьких пов'язують із великими київськими князями. Самого ж Костянтина називають “паростю Володимира Великого”...»

Схизматиками (від схизма – розкол), або ж розкольниками, відступниками від істинної віри називали православних католики.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Князь Василь-Костянтин Острозький. Копія XIX ст. з портрета початку XVII ст.

Василь-Костянтин Острозький (1526–1608) – одна з найвпливовіших політичних постатей того часу. Від 1559 р. В.-К. Острозький був київським воєводою та володарем українського прикордоння. Наприкінці XVI ст. – найбільший після короля землевласник Речі Посполитої. Річні прибутки князя оцінюють у 10 млн злотих. В.-К. Острозький мав можливість у найстисліший термін виставити 15–20 тис. війська. Промовистим є і той факт, що при княжому дворі постійно перебувало близько 2 тис. шляхетних юнаків-слуг, які відбували тут лицарський вишкіл. Після

смерті польського короля Стефана Баторія (1586) В.-К. Острозький вважався одним із можливих претендентів на престол.

3. Становище середньої та дрібної шляхти

До вищих верств тогочасного суспільства, крім князів, належали **пани**. Слово «пан» у XVI ст. було титулом. На Київщині й Брацлавщині у першій половині XVI ст. із 450 шляхетських родів панськими називалися близько сотні. Основною ознакою пана було те, що він володів подекуди невеликою, але власною, вотчинною землею, на якій працювали піддані. Така шляхта була економічно незалежною та мала широкі політичні права.

Левову частку шляхетського стану становила дрібна шляхта, яка поділялась на кілька категорій. Найчисленнішим прошарком були **зем'яни** (від XV ст. це слово вживалося як синонім до поняття «бояри»). Частина зем'ян мала право розпоряджатися власними маєтками, які були їхньою приватною власністю. Часто зем'яни не мали коштів на утримання підданих, тож були змушені обробляти земельні угіддя власними силами. **Чиншовою** називали безземельну шляхту, яка чи то втратила свої маєтки, чи то їх ніколи не мала й була змушена орендувати землю у магнатів, сплачуючи **чинш**.

Існував і такий різновид шляхти, як **голта**. Представники голоти не мали ні землі, ні підданих. Вони відбували військову повинність чи працювали у магнатському/княжому дворі, маючи надію здобути право на отримання чи

Чинш – орендна плата за земельний наділ. Чинш можна було виплатити як грошима, так і оброком, тобто виконувати якісь завдання або перебувати на службі у поміщика, у якого чиншова шляхта орендувала землю.

Литовські статuti – правовий кодекс Великого князівства Литовського, який увібрав у себе основні положення державного, цивільного, кримінального й процесуального права. Протягом XVI ст. здійснено три видання цих кодексів (1529, 1566, 1588).

зрівняння в правах нижчої ланки боярства-шляхти з князівсько-магнатською аристократичною верхівкою. Зокрема, було запроваджено виборні суди (до цього вища аристократія підлягала тільки безпосередньому судові великого князя) та систему повітових сеймиків із регулярними загальними (вальними) сеймами, на які вся шляхта мала право «з'їжджатися, радитися та обмишляти», тобто керувати державою. Однак проголошеній статутом рівності ще було далеко до реальної. Отже, наприкінці XVI ст. українська шляхта домоглася законодавчого закріплення прав, що їх упродовж століть виборювала собі мечем, виконуючи нелегкі військові обов'язки.

принаймні користування чужою землею. Найнижчу сходинку шляхетського стану займали **панцирні бояри** – це військові слуги, які перебували на службі короля чи князя. Були позбавлені права політичного голосу, а звільняючись із військової служби, втрачали привілеї та земельні наділи, що їх видавав господар за службу.

Зміни в становищі шляхти відбилися в законодавчому кодексі того часу – Статуті Великого князівства Литовського в редакції 1529 р. – Першому (або Старому) Литовському статуті. Згідно з ним шляхті було гарантовано, що її не можна карати без суду. Закон також забезпечував шляхті володіння землею, яку не можна було відібрати «без вини». У редакції 1566 р. (т. зв. Другий литовський статут) закріплювалася норма про

↑ Український шляхтич (пан). З альбому Ю. Глоговського

↑ Українська панна. З альбому Ю. Глоговського

Прочитайте тексти джерел і дайте відповіді на запитання. **1.** Як джерела характеризують становище жінки у Речі Посполитій? **2.** Поміркуйте, чи можемо ми говорити, що жінка у Речі Посполитій мала такі самі права, як і чоловік. Відповідь аргументуйте. **3.** Пригадайте права жінок у Русі-Україні. Який документ регламентував становище руських жінок?

«Теж обіцяємо і наказуємо княгинь, пань, вдів, княжних, панянок, дівок-шляхтянок і жінок будь-якого іншого стану походження земського, як людей вільних, під

вільним пануванням нашим господарським, зберігати їх при вольностях їх і силою ні за кого їх видавати заміж не маємо без волі їх, за кого захочуть, за того вільно піти...

...Кожний мешканець цього панства будь-якого стану, видаючи дочку свою заміж і даючи за нею придане, перш ніж дівку видати, має від зятя взяти запис під печаткою його і під печаткою людей добрих, яким він третю частину майна свого передає як віно (подарунок нареченого при укладанні шлюбу, плата за наречену), а становити воно має у два рази більше, ніж придане нареченої, а потім цей запис в книги земські записати має, такий порядок має бути в кожному разі дотриманий. А якби батько, видаючи дівку заміж, перед виданням її, віна від зятя свого не одержав, така дівка після смерті мужа свого внесення втрачає, хоча б і велику суму за собою внесла. ...Після смерті мужа вдова отримує третю частину майна і своє придане, будучи вільна розпоряджатися власністю своєю. По смерті батька кожна дочка має отримати четверту частину маєтку».

↑ Титульна сторінка з Литовського статуту 1588 р.

Другий (1566) і Третій (1588) литовські статуту

4. Становище духовенства

Як і раніше, особливе місце в українському суспільстві належало *духовенству*. Окремішність цієї верстви виявлялася в тому, що вона не підлягала світському суду. Духовенство за тих часів було досить численним – священники з їхніми сім'ями, ченці, люди, які обслуговували церкву. Вище духовенство (митрополит, єпископи, настоятелі монастирів) поповнювалося вихідцями з аристократичних родів і обіймало свої посади лише з волі литовських та польських володарів. Становище нижчого духовенства залежало від землевласників, на землях яких розташовувалася церковна **парафія**.

Згідно з пунктами **Литовського статуту** 1588 р. духовенство, як католицьке, так і православне, що мало маєтки, обов'язково мусило виставляти від свого володіння на військову службу своїх слуг та шляхтича, який би відбував військову службу замість них. Звільнялися від військової повинності тільки маєтки Віленського духовного колегіуму.

СЛОВНИК

Парафія – нижча церковна адміністративна одиниця, фактично, територія, на якій живуть члени громади, вірні одного храму.

5. Міське населення

Міське населення складалося з: 1) міської верхівки – патриціату (багаті представники знатних родів); 2) поспільства/бюргерів – середній, найчисленніший прошарок містян, які мали міські права (ремісники, крамарі) та 3) міської бідноти/плебсу.

↑ Українська містанка. З альбому Ю. Глоговського

↑ Львівський дроворуб. З альбому Ю. Глоговського

Щоб вважатися повноправним громадянином, тобто перебувати під захистом міського самоврядування, користуватися привілеями, які надавалися городянам, зокрема, правом займатися ремеслом, вести торгівлю на міському ринку, потрібно було володіти нерухомим майном, щонайменше – власним будинком. У містах, особливо в Галичині, мешкали представники різних народів. На Волині та в землях Центральної України переважали українці.

Артикули Литовського статуту 1588 р. свідчать, що зародження і розвиток буржуазних відносин, особливо у містах, привели до того, що частина шляхти продавала свої маєтки, оселялася у містах і займалася лихварством. Проте, це не звільняло шляхту від обов'язків нести державну службу, яку вони мали відбувати, залежно від вартості майна та одержаних прибутків. Крім того, у шляхетському середовищі вважалося, що шляхтич, який селився у місті і починав займатися там торгівлею, шинкарством чи ремеслом, тим самим ганьбив шляхетський стан.

6. Селяни

У соціальній піраміді тодішнього суспільства найнижче місце посідали селяни, які були найчисленнішою верствою – близько 80 % населення. Як і інші верстви тогочасного суспільства, селянство не було однорідним. Селяни поділялися на *похожих* (особисто вільних) і *непохожих* (прикріплених до свого наділу). Залежно від форм феодальної експлуатації та повинностей селянства, вирізняли кілька груп: *данники* – особисто вільні селяни, які працювали на власній землі, сплачуючи грошовий чи натуральний податок державі; *тяглові* селяни, які працювали із власним тяглом (худобою) і вели господарство на земельних ділянках, що належали феодалам. Основними формами експлуатації цієї категорії селян

↑ Селянин продає у Львові пісок. З альбому Ю. Глоговського

↑ Селянка з околиць Львова несе на базар сіно. З альбому Ю. Глоговського

була **панщина** та повинності на користь держави. Окрему категорію становили *службові* селяни – ремісники, рибалки, конюхи, які обслуговували двір феодала й звільнялися від інших повинностей.

Зростання на ринках Центральної й Західної Європи попиту на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію сприяло стрімкому розвитку фільварків. Зацікавлені в зростанні прибутків, землевласники розширювали площі фільваркових земель, захоплюючи наділи, що належали громадам, і примушуючи селян працювати на себе з власним реманентом, тобто впроваджували панщину. У середині XVI ст. повсюдно стала дводенна, а подекуди й триденна панщина. Поступово феодальна залежність селянства перетворювалася на **кріпацтво**, а кількість непохожих селян з року в рік збільшувалася.

Збільшення панщини не було однаковим у різних регіонах. Так само закріпачення відбувалося поетапно, залежно від місцевих умов. Наприклад, на Волині воно просувалося не так швидко, як на Галичині, де вільних земель уже в XV ст. бракувало. На Брацлавщині та в степовій і лівобережній частинах Київщини, де землі було багато, навпаки, відчувався брак робочих рук, тож землевласники надавали селянам більше пільг.

Панщина – обов'язок селян працювати у фільварку пана з власним реманентом кілька днів на тиждень.

Кріпацтво – система правових норм, яка встановлювала залежність селянина від землевласника. Останній мав право на життя і майно селянина.

ЗАУВАЖТЕ

За Третім литовським статутом 1588 р. селяни Брацлавщини, Київщини та Волині, які проживали на землі феодала понад 10 років, ставали кріпаками. Землевласники одержали право пошуку й повернення селян-утікачів протягом 10 років.

Прочитайте текст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Про що ви довідалися з джерела? Як у документі відображено зміну становища селян? **2.** Які права шляхти закріплює цей документ? Що у тексті документа підтверджує найвищий статус шляхти у Речі Посполитій?

«Постановляємо, яка б слуга чи челядь власна або полонена втекла від княжат, панів, або від якого шляхтича і прийшла до столичного нашого міста Віленського, або до інших міст наших привілейованих чи непривілейованих, також до міст князівських, панських, духовних, то тих людей і слуг мають вийти і бурмістри з міст наших, вислухавши попередньо докази панів їхніх, або за їхнім власним зізнанням, видати панам. А тих слуг і шляхетських людей, які, прийшовши до міст наших, осілість (тобто житло) мають і проживуть 10 років, міські урядники видавати не повинні».

Третій литовський статут. 1588 р.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Населення українських земель поділялося на стани, правовий і соціальний статус яких регулювало польсько-литовське законодавство.
- У першій половині XVI ст. завершилось оформлення привілейованого статусу шляхти, яка отримала найбільші політичні та земельні права у Речі Посполитій.
- Міське населення було досить строкатим, мало власне самоврядування, судочинство, сплачувало податки на користь міста.
- Селянство було найчисленнішим та найбільш безправним прошарком українського суспільства.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Про які права шляхти йдеться у документі?
«Хочемо і постановляємо, щоб усі піддані наші, як духовні, так і світські, князі й бояри і вся шляхта, які маєтки свої батьківські куплені і яким-небудь звичаєм нажиті за прабатьків наших славної пам'яті їх милостей королів і великих князів литовських, а також і за нашого щасливого (володіння) держали і володіли, щоб їм такі маєтки вічно віднинішнього часу і в прийдешні часи держати й володіти, їм самим, і потомкам, тобто їх родові; хоч би і грамот і кріпосних документів ніяких не було...»
 2. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ Другий литовський статут ▶ Кревська унія ▶ Люблінська унія ▶ Третій литовський статут.
 3. Дайте визначення поняттям.
Шляхта; магнати; кріпацтво; панщина; данники.
 4. Установіть подібність та відмінність у групах понять.
Князі; пани; зем'яни-шляхта.
 5. Заповніть таблицю: «Права та обов'язки різних верств суспільства в Речі Посполитій».
Суспільна верства	Права	Обов'язки
Шляхта		
Духовенство		
Містяни		
Селяни		
6. Дайте відповіді на запитання.
▶ Яку роль у тогочасному суспільно-політичному житті відігравала українська шляхта? ▶ Які зміни в житті українських селян відбувалися протягом XVI ст.? ▶ Чим вирізнялося життя українських містян? ▶ Якими були причини закріпачення українського селянства?

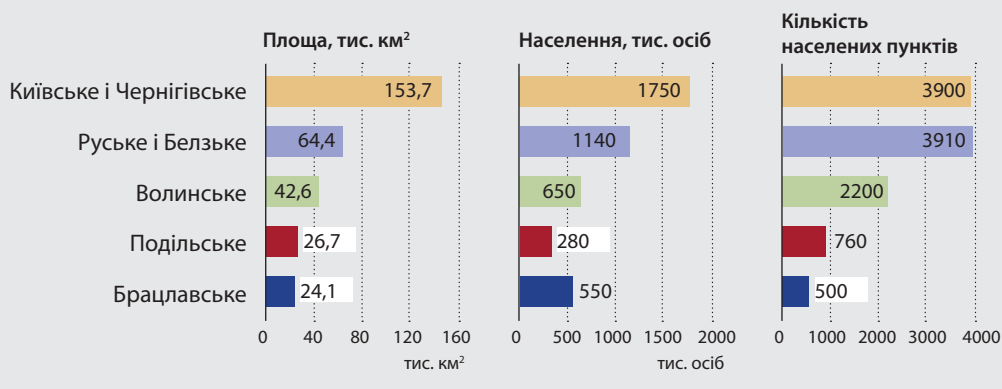

§ 4 Економічне життя українського села і міста в другій половині XVI ст.

Роздивіться діаграми та виконайте завдання. **1.** Які з воєводств мали найбільшу кількість населення? **2.** Визначте найбільше та найменше заселені українські воєводства (це можна зробити за формулою: $\Gamma = \frac{H}{\Pi}$, де Γ – густина населення, H – кількість населення, Π – площа території). **3.** Як гадаєте, з чим була пов'язана нерівномірність заселення українських воєводств? Які з воєводств мали найбільше і найменше населених пунктів? **4.** Що могло вплинути на появу нових міст, містечок, сіл в українських воєводствах?

Адміністративно-територіальний поділ та населення українських земель

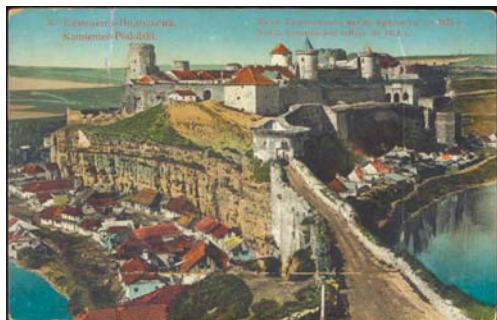
1. Розвиток міст у XVI–XVII ст.

Залежно від підпорядкування міста в українських землях Речі Посполитої поділялися на: 1) королівські (Польща) або великокнязівські (Литва) – до цієї групи належали здебільшого найдавніші міста; 2) приватновласницькі (найчисленніша група міст); 3) церковні.

XVI – перша половина XVII ст. – час появи та бурхливого розвитку міст. На території Руського й Белзького воєводств до кінця XVI ст. існувало понад 200 міст і містечок. Переважну більшість мешканців Руського, Белзького та Подільського воєводств, що перебували у підпорядкуванні Королівства Польського, становили німецькі, вірменські та єврейські громади, які виборювали у короля право на самоврядування, перетворюючи міста на міжнаціональні й міжконфесійні центри торгівлі.

Міста на українських теренах Великого князівства Литовського не зазнали таких активних іноземних впливів, як на Галичині чи Поділлі. Поява нових міст була зумовлена утвердженням великої земельної власності князів-магнатів. Князь отримував привілеї на спорудження замку та осадження міста з дозволом на торгівлю у ньому у певні дні. Проте, траплялося, що міста виростали самочинно, довкола новозбудованих замків. Новостворені міста й містечка, на відміну від галицьких, тривалий час зберігали напіваграрний характер, а їхні мешканці були тісно пов'язані з сільською округою та сільськогосподарськими заняттями. Позаяк заняття ремеслами часто не задовольняло матеріальних потреб містян, ремісники мусили обробляти ще й орні землі.

Після постанови сейму 1590 р., що передбачала роздавання нібито «пустель, що лежать за Білою Церквою», завдяки активній будівничій діяльності магнатів і шляхти на середину XVII ст. у Київському воєводстві з'явилося близько 200 міст та містечок, у Брацлавському – близько 100. Ця розбудовча діяльність має економічне пояснення: містечко приносило власникам у 5–10 разів біль-

↑ Кам'янець-Подільська фортеця. Поштівка XIX ст.

↑ Острог XVII ст. Сучасна 3D реконструкція.

↑ Вид Почаєва. Художник З. Фогель. 1791 р.

↑ Біла Церква. Замкова гора. Поштівка початку XX ст.

ший прибуток, ніж село, з якого воно виникало. Містечка були переважно невеликими за кількістю населення (половина з таких поселень на Київщині налічувала до 100 дворів).

Оскільки Київщина та Брацлавщина жили під постійною загрозою татарських набігів, місто обов'язково повинне було мати укріплення, куди стікалися мешканці довколишніх сіл у разі наближення татарських загонів. Оборонні потреби накладали відбиток на спосіб життя містян. Відтак, окрім занять ремеслом і торгівлею, мешканці таких міст мусли відбувати військову службу.

Роздивіться зображення українських міст на с. 32 і дайте відповіді на запитання. **1.** Як гадаєте, яке з міст у XVII ст. належало церкві, яке було королівським, а яке перебувало у власності магната/шляхтича? **2.** Скориставшись додатковими джерелами, з'ясуйте, за яких обставин, ким і коли ці міста засновані. **3.** Чи відрізнявся побут і спосіб життя мешканців цих міст?

2. Особливості розвитку торгівлі

У містах і містечках, окрім щоденної торгівлі, кілька разів на тиждень відбувалися торги, на яких продавали сільськогосподарську продукцію й ремісничі вироби. У великих містах по кілька разів на рік проходили ярмарки. На них приїздили купці з різних міст і країн. Деякі ярмарки спеціалізувалися на реалізації окремих товарів – зерна, худоби, шкіри тощо. Особливе значення мали ярмарки у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Києві.

Найважливішим торговим центром тих часів був Львів. Це було найбільше в українських землях місто за чисельністю населення.

Львів мав право складу: всі товари, привезені з інших країн, мали продаватися спочатку у Львові, а вже те, що залишалося, розвозили по інших містах. Це приносило неабиякі прибутки місцевому купецтву. Зі східних українських районів до Львова приганяли великі гурти волів, привозили шкури, хутро, віск, мед, рибу, різні промислові вироби. Зі Сходу привозили прянощі, прикраси, шовк тощо. Із Криму, Балкан та Угорщини постачали вина, із Західної та Центральної Європи – сукно, металеві вироби, одяг. У торгівлі східними товарами основну роль відігравали вірменські та грецькі купці.

Складське право діяло і в Києві, котрий стояв на шляху, що поєднував Крим і Північне Причорномор'я з Московією, обслуговуючи так звану московсько-ординську торгівлю. Купецькі каравани йшли суходолом чи Дніпром до Києва; тут відкривалися річковий та сухопутний шляхи на Чернігів і далі до Москви. Цим торговельним шляхом через Подніпров'я курсували різноманітні східні товари: тканини, одяг, килими, шовк-сирець, прянощі, фарби, коштовності, ладан, мило, зброя. Щоправда мос-

↑ Львів. Площа Ринок. Гравюра І. Качора. 2004 р.

ковсько-литовські та Лівонська війни негативно позначилися на торговельних відносинах між Московією та Литвою, тож із середини XVI ст. більшість торговельних шляхів зі Сходу пролягали через Поділля та Галичину на Західну Європу.

Прочитайте тексти джерел і дайте відповіді на запитання. **1.** Що вражало чужинців у повсякденному житті Львова та Києва? **2.** Які товари продавали на базарах? **3.** Як, на вашу думку, розвиток торгівлі позначався на добробуті мешканців міст? **4.** Які фактори впливали на особливий розвиток Києва та Львова? **5.** Порівняйте розвиток Києва та Львова, виділіть спільні та відмінні риси.

«Крамниці повні товарів, усього вдосталь, і що захочеш, у Львові знайдеш. Там є багато різних майстрів і ремісників: майстрів-золотарів, золотошвей, скульпторів, мулярів, різьбярів по каменю й мармуру та ін. Тому туди приїзять зі всіх країн світу і з усіх областей: одні вироби знаходять готові, інші – замовляють. Туди приїзять також вершники і воїни (піхотинці), князі й пани і купують там зброю, шоломи, кольчуги, піки, списи, мечі, сокири, ратища, персні тощо; звідси вивозять усе, що потрібно для війни. І якщо навіть приїде сто тисяч воїнів, вони знайдуть усе, що їм потрібно, бо це велика столиця. Там є і кравці, одіяльники, гарбарі, красильники, сірничники, виробники хусток, різні ткачі, наметувальники, набійники, золотоплавильники й умільці-золотарі. Є також художники, рисувальники, гравери й майстри, які друкують по-польськи, по-руськи і по-вірменськи.»

Вірменський мандрівник та історик Сімеон Дпір Лехаці

↑ Вид Подолу та старого Київського замку. Художник А. ван Вестерфельд. 1651 р.

«Київ наповнений чужоземними товарами, бо немає відомішого, коротшого й надійнішого шляху, ніж стародавня й загальновідома в усіх своїх звивинах дорога, що веде з чорноморського порту, тобто з міста Кафи, через Таврійські ворота (Перекоп) до Києва; по ній з Азії, Персії, Індії, Аравії, Сирії везуть на північ у Москву, Швецію й Данію коштовне каміння, шовк і золоте тканиня, ладан, фіміам, шафран, перець та інші пахоці. Чужоземні купці, які часто мандрують цією дорогою, збираються у валки до тисячі душ, звані караванами, із багатьма навантаженими візками й нав'юченими верблюдами. Від проходу каравану значні прибутки отримують київські жителі: воєводи, митники, купці, міняйли, човнярі, візники, трактирники й шинкарі... У непоказних київських хатах трапляється не лише достаток, але навіть ряснота плодів, овочів, меду, м'яса, риби; окрім того, вони до такої міри переповнені дорогим шовковим одягом, коштовностями, соболями та іншим хутром і прянощами, що мені самому випало бачити шовк, який обходився дешевше, ніж у Вільні льон, і перець, дешевший від солі...».

М. Литвин. «Про звичаї татар, литовців і москвитян». Середина XVI ст.

3. Роль магдебурзького права у розвитку міст

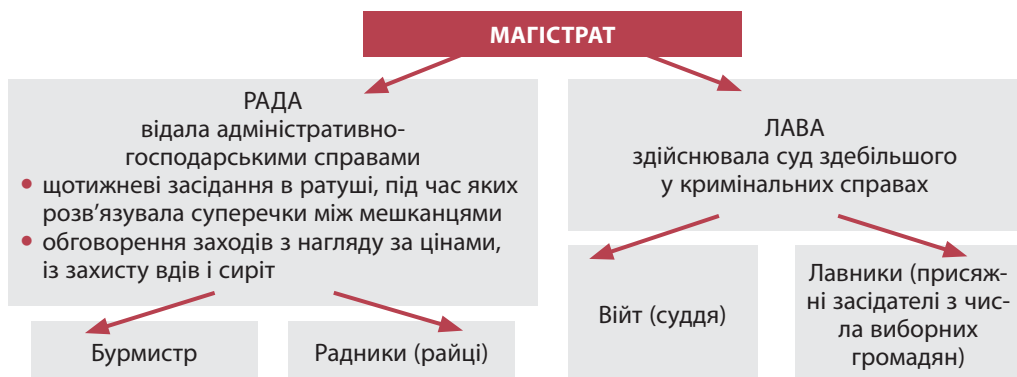
Ви пам'ятаєте, що надання містам королем або великим князем литовським (згодом і власниками-магнатами) привілею на магдебурзьке право сприяло помітному поживавленню міського господарства та активному формуванню містян як стану.

Міське самоврядування здійснював виборний магістрат, який складався з ради (райці на чолі з бурмистром) і лави, або лавничого суду. Райці відали адміністративно-господарськими справами.

Лаву, яка чинила суд, очолював в'їт. У ролі присяжних виступали виборні містяни – лавники. Саме на підставі рішень лавників в'їт ухвалював вирок.

Попри отримання українськими містами права на самоврядування, українців, а також вірмен і євреїв часто не допускали до міських урядових посад.

4. Поширення цехової системи в українських містах

Уважно роздивіться ремісничі цехові знаки Львівщини (с. 36), дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. **1.** Як гадаєте, цехам яких спеціальностей вони могли належати? Відповідь обґрунтуйте. **2.** Уявіть, що ви живете у середньовічному місті й вирішили організувати власний цех. Яку спеціальність для свого цеху ви оберете? Розподіліть обов'язки усередині цеху. Створіть цеховий статут і цеховий герб. Представте свій проєкт класу.

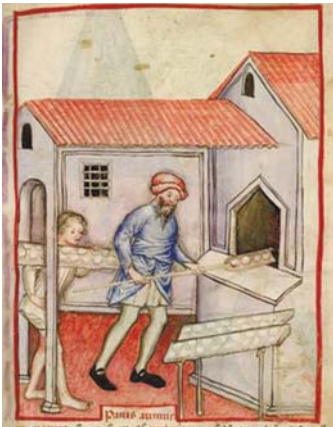
З магдебурзьким правом міста переймали й цеховий устрій ремесла. Ви пам'ятаєте, що ремісничі об'єднання – **цехи** – виникли в західноукраїнських землях наприкінці XIV ст.

СЛОВНИК

Цех – самоврядна громада вільних ремісників одного чи кількох фахів, очолена виборним старшиною – цехмайстром, найбільш авторитетною особою серед майстрів, об'єднаних у цехове братство.

↑ Ремісничі цехові герби із Яворова (нині Львівська обл.)

↑ Мініатюра із зображенням пекарів

У Львові у 1425 р. цехів було близько десяти, у 1579 р. – 20, у першій половині XVII ст. – понад 30.

Діяльність цехів була спрямована насамперед на усунення конкуренції в ремісничому виробництві. Кожен цех мав письмовий статут, що його затверджував король чи власник міста, який визначав як особливості виробництва, так і спосіб життя ремісників. Цехові статuti передбачали суворе покарання за розголошення того, що діялося всередині цеху. Члени цеху були зобов'язані здійснювати спільні обряди, зокрема брати участь у похоронних процесіях, зібраннях у шинку, у церковних святах та церемонії піднесення підмайстра до рангу майстра. На призвідників сварки чи конфлікту під час загальних зібрань цеховиків накладали чималі штрафи.

Закритість цехової системи ставала джерелом міжетнічних зіткнень на українських землях Галичини і Поділля. Оскільки цехова система на українські терени була занесена із Німеччини та Польщі, членами цехів могли ставати лише католики.

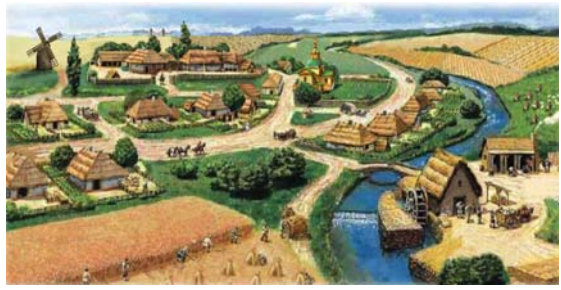
Протягом XVI ст. цехи активно розвивалися в українських містах Київщини, Східної Волині та Брацлавщини, досягнувши найвищого рівня розвитку тоді, коли цехова організація західноєвропейських міст уже занепадала. В українських містах налічувалося понад 100 основних і допоміжних ремісничих спеціальностей, представлених переважно професіями ковалів, слюсарів, кравців, кушні-

рів, гончарів, котлярів, пекарів. Характерною рисою тутешнього цехового життя був його зв'язок з оборонними функціями міст, в яких вони виникали. Тому частина міських цехів підпорядковувалася безпосередньо урядникам замку.

5. Сільське самоврядування

Як і раніше, селяни жили громадами. Члени сільської громади спільно користувалися пасовиськами, лісами, озерами, ріками. Орні землі розподіляли між частинами громади – *дворищами*, які об'єднували по кілька дворів-*димів*, тобто господарств окремих сімей. Різноманітні податки й повинності на користь держави та землевласника сільська громада також розподіляла поміж дворищами. Сільську громаду очолював обраний на сільському сході представниками дворищ *отаман*.

Сільська громада обирала також власний суд. Його називали *копним* (від «копа» – зібрання громади), і складався він із «суддів копних» – «мужів». Копний суд скликали просто неба на заздалегідь призначеному місці. Суд розглядав цивільні й кримінальні справи, зокрема й суперечки за землю та вбивства. Поступово, із переходом землі громад у власність землевласників, копний суд було замінено на суд *вотчинний*.

↑ Сільська громада. Малюнок-реконструкція

6. Господарство селян, розвиток фільварків

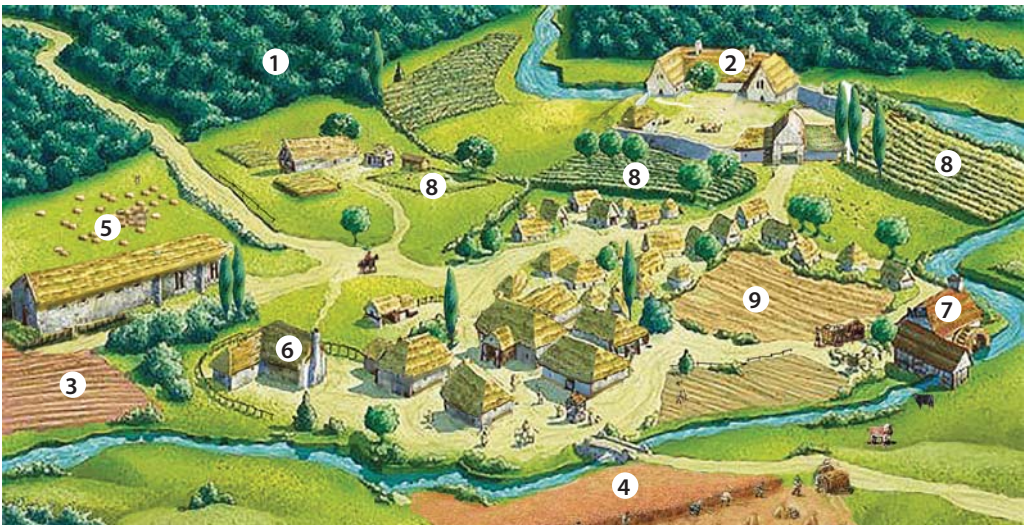
СЛОВНИК

Фільварок – велике багатогалузеве господарство, у якому сировину не тільки виробляли, а й переробляли на **винокурнях**, у **чинбарнях** і млинах. Вироблена продукція призначалася переважно для продажу.

Винокурня (гуральня) – господарство, де виготовляли горілчані вироби.

Чинбарня – господарство, де вичиняли, обробляли шкіру.

Вирішальну роль у поширенні **фільваркових** господарств на землях Речі Посполитої відіграла економічна ситуація, за якої у Європі упродовж XV ст. стрімко зростали ціни на сільськогосподарську продукцію. У країнах Західної Європи внаслідок активної торгівлі невпинно зростала кількість міського населення і водночас зменшувалася кількість сільськогосподарських виробників. Усе це штовхало шляхту

↑ Фільварок. Малюнок-реконструкція.

1 – панський ліс; 2 – панський будинок; 3 – перше поле; 4 – друге поле; 5 – пасовисько; 6 – панська піч; 7 – панський млин; 8 – сади й городи; 9 – третє поле

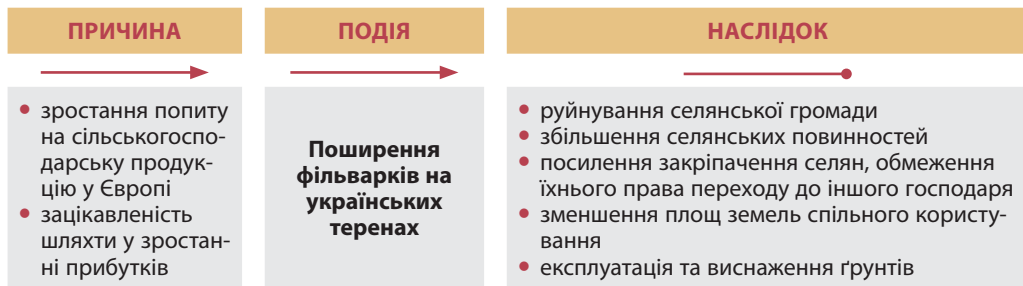
Речі Посполитої до активнішого розвитку власного фільваркового господарства. У фільварках вирощували здебільшого пшеницю, жито та ячмінь. Використовували трипільну систему обробітку землі, проте збільшення прибутковості господарства досягалося не шляхом удосконалення виробництва і знарядь праці, а переважно завдяки посиленню соціального тиску на селян, які працювали у фільварку. Відтак, зацікавлені в зростанні прибутків землевласники розширювали площі фільваркових земель, захоплюючи наділи сільських громад, примушуючи селян працювати на себе з власним реманентом, тобто впроваджували панщину.

Швидкому зростанню кількості фільварків на українських теренах у середині XVI ст. сприяла поява закону, затвердженого Сигізмундом II Августом у 1557 р. Документ, який дістав назву «**Устава на волоки**», передбачав поділ усіх земельних володінь короля на однаково рівні ділянки – *волоки*, які можна було купувати. Найродючіші чорноземи відводили під князівські чи шляхетські фільварки, менш родючі землі розподіляли між селянами. Усі дорослі селяни з категорії тяглових за користування волокою мусили відпрацьовувати два дні панщини на тиждень у фільварку. Деякі селяни **орендували** землю у сусідніх селах, бідніші родини брали волоку на 2 або 3 дворища, щоб спільними зусиллями сплачувати **ренту**.

СЛОВНИК

Оренда – наймання, тимчасове користування будівлями, земельною ділянкою, обладнанням, виробничими площами, машинами тощо на договірних засадах.

Рента – дохід від власності, який сплачують орендатори власникам землі за право її використання протягом певного періоду.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Взаємини яких верств суспільства описані у джерелі? **2.** Як змінився статус селян? Яку роботу вони мали виконувати у фільварку? **3.** Поміркуйте, чи могли селяни відмовитися від роботи на власника фільварку? Відповідь аргументуйте.

«Робота підданим через вїтта має бути замовлена на тиждень, з чим і на який день люди до роботи прийти мають; а вїтт того ж дня людям визначить роботу, і якщо котрийсь чоловік не вийде на роботу, то за перший день прогулу заплатить гріш, а за другий день – барана, а якщо і третій раз прогуляє або через п'янство не вийде, то бичем на лавці скарати, а дні пропущені відробити; однак, якби з якої причини підданий не міг вийти на роботу, він має через сусіда або через лавника оповістити про те уряд, а уряд, визнавши причину за слушну, не має його ніяк за те карати, але іншого дня заставити відробити повинність, яку він пропустив, але не відкуплюватися від роботи нікому. А до роботи приступати підданим, як

сонце сходить, а зійти з роботи, як заходить сонце, а відпочинку тим, що з худобою роблять, перед обідом – година, в полудень – година, надвечір – година; а хто рано на роботу не вийде через запізнення, такий другого дня стільки часу, на скільки спізнився, відробити має.

«Устава на волоки». 1557 р.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- У XIV – на початку XVI ст. активно розвивалися українські міста. Вони перетворювалися на центри внутрішньої і зовнішньої торгівлі Литви й Польщі.
- У містах із магдебурзьким правом поширилася цехова система, що сприяло збільшенню ремісничого виробництва та удосконаленню товарів.
- Найменш захищеною і найчисленнішою верствою українського суспільства XIV–XVI ст. були селяни, які жили громадами й спільно користувалися землею.
- У XVI ст. на українських землях у складі Польщі почали виникати фільварки, власники яких (шляхтичі-магнати) орієнтувалися на продаж вироблених товарів. Тому селяни, які жили у фільварках, мусили виконувати на користь пана повинності – панщину. Згодом це призвело до обмеження свободи й закріпачення українських селян.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Прочитайте уривок із праці історика М. Довнар-Запольського та дайте відповіді на запитання. Чи погоджуєтеся ви з твердженням автора? Поясніть чому.
«...У міщанах південних міст було б помилково вбачати міський клас у власному розумінні цього поняття. Він був міським тільки в сенсі осілости в місті, виконання міських повинностей та користування старовинними міськими вольностями. За своїми ж заняттями південне міщанство було нижчим військово-службовим класом...»
2. Установіть хронологічну послідовність подій.
► *Постанова Сейму про заселення земель Південної Київщини* ► *ухвалення «Устави на волоки»* ► *ухвалення Третього литовського статуту* ► *надання магдебурзького права Львову.*
3. Дайте визначення поняттям.
Фільварки; дворища; дими; оренда; рента; рада і лава; цехи.
4. Виберіть слова та словосполучення, які стосуються міського життя за литовсько-польської доби. Свій вибір поясніть.
Війт та бурмистр; цехи і цехмістри; смерди та холопи; рада і лава; фільварки; дворища та дими; магдебурзьке право; ярмарки та торги.
5. Дайте відповіді на запитання.
► *Якою була кількість українських міст у різних українських воєводствах?* ► *Яких змін зазнавали міста зі здобуттям магдебурзького права?* ► *Якими були повноваження рад та бурмистра, а які – віита та лави?* ► *Що визначало розвиток міст у XVI ст.? Як це позначалося на становищі міщан?* ► *Що таке дворища і дими?* ► *Які зміни в житті українських селян відбувалися в XVI ст.? Як це позначилося на становищі селян?*
6. Доведіть або спростуйте тезу про те, що історичний розвиток українських міст зумовлений загальноєвропейськими процесами.

Створення Пересопницького Євангелія

1556

1561

1586

Заснування у Львові Успенського братства та братської школи

§ 5 Православна церква в XVI ст. Реформація та контрреформація

1. Становище православної церкви у XVI ст.

Ви пам'ятаєте, що на XVI ст. українські землі, позбавлені власної державності, перебували у складі кількох країн. Тож православна церква в Україні не могла розраховувати на державну підтримку. Хоча умови Люблінської унії проголошували рівність православ'я та католицизму, проте релігійну ситуацію ускладнювало становище усередині самої православної церкви. Вища ієрархія Київської митрополії приділяла мало уваги підготовці духовенства та священнослужителів, освіті молоді в цілому – ні достатньої кількості книжок, ні відповідних навчальних закладів для вищого духовенства не було. Серед священнослужителів виявилось мало осіб освічених, тямущих та відданих справі служіння Богу і церковній громаді. Натомість католицька церква, яку підтримував польський уряд, через розгалужену мережу колегій і друкарень невпинно поширювала вплив на нові східні землі. Українська православна церква мусила виробити власну систему освіти.

Несприятливими для православної церкви були й зовнішні обставини. Захоплений турками 1453 р. Константинополь втратив можливість істотного впливу на православну церкву в Україні. Київські ієрархи з підозрою дивилися на Патріарха Константинопольського, який перебував у залежності від султана. Проте вони не хотіли коритися й проголошеному у 1589 р. «Патріарху Московському та всієї Русі», який не приховував намірів підкорити собі православну церкву Литви й України та перебрати славу згаслого Константинополя.

Загострення церковного протистояння в Україні відбулося внаслідок календарної реформи, проведеної з ініціативи Папи Григорія XIII. 21 лютого 1582 р. він оголосив про впровадження *григоріанського* календаря, або календаря нового стилю, на відміну від старого, *юліанського*. Реформа мала на меті подолати відставання календарного часу від астрономічного, яке в XVI ст. становило 10 днів (у XIX ст. – 12, а у XXI ст. – 13). Однак новий календар не сприйняли у східному християнському світі, наводячи насамперед богословські

аргументи. Патріарх Константинопольський закликав церкви східного обряду дотримуватися старого (юліанського) календаря.

Формально польська влада гарантувала православним однакові права з католиками. Проте православні єпископи не отримали посад у сенаті, а духовенство, на відміну від католицького, сплачувало податки. Розуміючи всю складність ситуації, частина представників вищого православного духовенства і шляхти дедалі більше схилилися до ідеї об'єднання з римо-католицькою церквою.

Ознайомтеся з текстом джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про що свідчить необхідність видання такого документа? **2.** Чи дотримувались у Речі Посполитій рівності католицької та православної церков? Доведіть свою думку.

«Ми, [...] маючи на увазі гідний похвали акт унії Польського Королівства з Великим князівством Литовським, зрівняли всіх достойників, сенаторів та урядовців, духовних та світських Великого князівства Литовського та Волині і Підляшшя земель також грецького обряду та руської віри з достойниками Польського Королівства.

Найперше хочемо та постановляємо, щоб українці нарівні з іншими міщанами та передміщанами поляками римської віри вживали всіх прав, привілеїв, вільностей, прерогатив та імунітетів, наданих місту Львову з різних нагод і різними способами ... щоб і вони [українці] тішилися ними так само, як тішаться польські міщани римської віри. Священники їх церкви грецького обряду, які тепер живуть і будуть у майбутньому, повинні бути вільними та звільнені від будь-яких податків, якої б назви вони не були, – як від грошових, так і від будь-яких інших... Ці ж священники грецького обряду не будуть зобов'язані підлягати та підкорятися іншій юрисдикції та зверхності, тільки львівському владіци».

З привілею Сигізмунда II Августа українській громаді Львова. 1572 р.

2. Реформаційний рух в Україні

Як невід'ємна частина загальноєвропейських ідей та рухів суспільне життя в українських землях зазнавало впливу **реформації**.

Реформаційний рух поклав початок новому напрямку християнського вчення – **протестантизму**. Протестантська церква закликала до оновлення релігійного життя шляхом спрощення обрядовості й піднесення особистої віри, проголошувала свою незалежність від влади Папи Римського. Кількість прихильників нового віровчення збільшувалася й у Речі Посполитій, де у середині XVI ст. було сформовано церковну організацію кальвіністів.

Що ж до українських земель, то тут осередки протестантизму почали з'являтися у 30–40-х роках XVI ст. Нове віровчення при-

СЛОВНИК

Реформація – суспільно-політичний та ідеологічний рух XVI–XVII ст., спрямований проти феодалізму і католицької церкви під релігійними гаслами.

Протестантизм – один із трьох основних напрямів християнства (поряд із православ'ям та католицизмом), що сформувався у XVI ст. Висуває три основних принципи: спасіння через особисту віру, загальне священство (усі віряни мають проповідувати Біблію), абсолютний авторитет Біблії.

вертало увагу передусім шляхти й магнатів. Гасла послаблення влади вищих церковних ієрархів, ліквідації церковного землеволодіння, контролю мирян над духовенством, віротерпимість і обмеження королівського всевладдя знайшли відгук у цих верствах. Першими прийняли кальвінізм родини Потоцьких і Радзивіллів. Решта українських шляхтичів, прагнучи розширення своєї влади, здебільшого обирали католицизм.

Не знайшла особливої підтримки протестантська церква й у середовищі містян. Проте в окремих містах, здебільшого магнатських, осередки протестантизму таки з'являлися. Їхня поява була переважно пов'язана з прихильністю або ж співчуттям протестантам власників міст. У таких містах функціонували громади й навіть працювали протестантські школи. Що ж до селян, то для них протестантизм був чужим і незрозумілим. У кращому разі українські селяни ставилися до нього як до «панської церкви», зберігаючи вірність батьківській, православної.

Протестантизм в українських землях не знайшов широкої підтримки ані в середовищі можновладців, ані серед простого народу. Вплив реформації проявився в застосуванні її ідей для оновлення православної церкви. Супутницею протестантизму була ідея перекладу Святого Письма національними мовами та використання живої мови у богослужінні. Справжнім інтелектуальним зрушенням стала поява у XVI ст. перекладів Святого Письма староукраїнською мовою. Найвідомішим із них є Пересопницьке Євангеліє (1556–1561).

↑ Пересопницьке Євангеліє. 1556–1561 рр.

3. Вплив контрреформації на українських землях

Не оминула українські землі й хвиля **контрреформації**. Ідеї реформування церкви були різними. Одні передбачали здійснення реформи католицької церкви через її наближення до реформаційних церков. Інші ґрунтувалися на цілковитому запереченні віровчень, народжених реформацією, аж до оголошення їм війни та фізичного винищення їхніх прихильників. Перемогла друга позиція. Щоправда, методи її втілення багато в чому були реформаційними: запровадження власного шкільництва, розвиток книговидавництва, надання особливого значення проповіді тощо.

Справі реформування католицької церкви слугував орден **єзуїтів** (дослівно – «товариство Ісуса»), заснований 1534 р. й офіцій-

СЛОВНИК

Контрреформація – рух за оновлення та реформування католицької церкви, очолюваний Папою Римським. Виник як реакція на реформацію.

Єзуїти – члени католицького чернечого ордену, що проводили місіонерську діяльність, створили розгалужену мережу навчальних закладів. Для єзуїтів характерна суворі центральна дисципліна, беззастережне підкорення Папі Римському.

но затверджений Папою Римським 1540 р. Єзуїти згуртували навколо ідеї оновлення католицької церкви великі інтелектуальні сили. Головними засобами досягнення мети були педагогічна діяльність та дипломатія. Засновані єзуїтами школи давали якісну освіту й не поступалися протестантським.

Із 60-х років XVI ст. єзуїти з'явилися в Польщі, а в середині XVII ст. у Речі Посполитій діяло 32 єзуїтські колегії, з них 13 – на українських землях. У 1575 р. було відкрито єзуїтську колегію в Ярославі (нині – Польша), а незабаром колегії з'явилися у Львові, Перемишлі, Кам'янці, Луцьку, Острозі. Перші три з часом перетворилися на заклади вищого типу. У 80-х роках XVI ст. у Львові вже функціонував невеличкий дерев'яний єзуїтський костел. У 1610–1630 рр. з огляду на потреби єзуїти збудували у Львові великий кам'яний костел – храм святих апостолів Петра і Павла у стилі раннього бароко.

Утілюючи в життя потужну освітню програму, єзуїти прагнули збільшити кількість прихильників католицизму. Високий рівень освіти єзуїтських навчальних закладів сприяв поширенню освіти: багато українців отримали змогу, закінчивши їх, навчатися в західноєвропейських університетах. Проте платою за освіченість часто ставало зречення православної віри.

↑ Храм святих апостолів Петра й Павла у Львові. 1610–1639 рр. Сучасне фото

Ознайомтеся з текстом джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Якою діяльністю протестантів та єзуїтів захоплюється В.-К. Острозький? Чому вона викликає таку повагу у князя? **2.** Яку інформацію з параграфа можна довести за допомогою наведеного джерела.

«Залишаючись у вірі своїх батьків, Острозький, однак, схилився до єзуїтів, пустив їх у свої володіння ... В подальшому помітно, що Острозький піддався впливові й протестантства. Острозький з повагою вказував на те, що у них були школи й друкарні, що їхні пастори відзначалися благочестям, і протиставляв їм упадок церковного благочиння в руській церкві, невігластво священників, матеріальну сваволю архієпископів, байдужість мирян до справ віри. «Правила і статуту нашої церкви, – казав він, – у зневазі серед іноземців; наші єдиновірці не тільки не можуть постояти за божу церкву, але навіть сміються над нею; нема вчителів, нема проповідників Божого слова, повсюдно голод на слухання слова Божого, частішає відступництво; доводиться сказати з пророком: хто дасть воду голові моїй і джерело сліз очам моїм!»»

Український історик М. Костомаров

4. Православні братства

Одним із проявів реформаційних ідей в українському суспільстві стала діяльність православних **братств**.

Перші православні братства на українських теренах виникли у середині XV ст. у Львові. Найавторитетнішим було Львівське Успенське братство, яке

почало формуватися на початку 80-х років XVI ст. У 1586 р. Патріарх Антіохійський Йоаким затвердив статут Львівського братства. Статут надав йому права зверхності над іншими братствами та контролю за духовенством, зокрема, єпископами. Львівське братство також отримало від нього *ставропігію* – право підпорядковуватися не місцевим єпископам, а безпосередньо патріархові. Відтоді братство стало називатися *ставропігійним*.

↑ Привілей Львівському братству Патріарха Антіохійського Йоакима

близько 30 братських шкіл, в яких діти православних здобували середню освіту. Діячі братського руху прагнули поліпшення становища церкви. Вони виступали проти зловживань вищого духовенства та збагачення церкви, стежили за ретельним виконанням священниками їхніх обов'язків тощо.

Активна діяльність православних братств була дуже своєчасною, адже їм доводилося протидіяти численним католицьким братствам, які зазвичай створювали чернечі ордени бернардинів, домініканців, кармелітів та – особливо – єзуїтів.

Церковні братства – національно-релігійні громадські організації українських і білоруських православних міщан, що їх створювали навколо парафіяльних церков, використовуючи цехову організаційну структуру.

Братства займалися доброчинною діяльністю – допомагали братчикам, які опинилися у скруті, дбали про забезпечення храмів книжками, іконами, свічками, влаштовували храмові свята тощо. За сприяння Львівського Успенського братства у Львові постав ансамбль Успенської церкви, що належить до найкращих в Україні пам'яток ренесансної архітектури. Витрати братств покривалися за рахунок внесків його членів, прибутків від нерухомого майна, відсотків від позик.

Поступово братства розгорнули широку культурно-освітню діяльність. З їхньої ініціативи створювали бібліотеки, відкривали друкарні та школи. Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. в Україні діяло

Ознайомтеся з текстом джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які можливості для навчання мали українці у XV – першій половині XVI ст.? **2.** Навіщо братчикам була потрібна власна друкарня? **3.** Чому діяльність братства була набагато ширшою за вирішення церковних питань?

«Хочуть... панове міщани львівські школу заснувати для навчання дітям християнським усіх станів, які би мали вчитися Письма Святого грецького й слов'янського, щоб не був їхній християнський рід неначе безсловесним через свою невечність. І також купити друкарню, потрібну для тієї школи».

З грамоти Патріарха Антіохійського Йоакима від 15 січня 1585 р.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Становище православної церкви на українських теренах у XVI ст. визначалось як внутрішніми проблемами (відсутність належної системи духовної освіти, занепад священства), так і зовнішніми факторами (посилення впливу католицизму, зменшення впливу східної церкви та зростання впливу реформаційних ідей).
- Протестантська церква не набула значного поширення в Україні, а вплив реформації на українських землях проявився у застосуванні реформаційних ідей для оновлення православної церкви.
- Контрреформація на теренах України відзначалася розгортанням активної просвітницької діяльності ордену єзуїтів.
- Діяльність православних братства сприяла покращенню становища православної церкви та заклала підґрунтя культурно-освітнього відродження.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ Заснування у Львові братської школи ▶ об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту ▶ створення Пересопницького Євангелія.
2. Дайте визначення поняттям.
Церковні братства; реформація; протестантизм; контрреформація; єзуїти.
3. Які фактори сприяли поширенню протестантизму на теренах України? Знайдіть у додаткових джерелах інформацію про поширеність протестантизму в сучасній Україні.
4. Дайте відповіді на запитання.
▶ *Що спричинило прихильне ставлення до ідеї об'єднання православної церкви з католицькою в колах можновладців та найвищого духовенства? ▶ Чому реформаційний рух не набув помітного поширення в українських землях? Які він мав особливості? ▶ Що таке братства? Які напрями їхньої діяльності ґрунтувалися на ідеях реформації?*
5. Яку роль у тогочасному національно-культурному житті в українських землях відіграла діяльність ордену єзуїтів? Висловіть ставлення до цієї діяльності.
6. Ознайомтеся з текстом джерела й дайте відповідь на запитання. Про що свідчить станова належність осіб, які співчували протестантизму?
«Протестантські віровчення не обминули й України-Русі. В Галичині кальвінських пасторів і прокальвініськи настроєну шляхту вже в середині XVI ст. взяли під свою опіку магнати Мацей і Миколай Стадницькі, перемиський каштелянт Станіслав Дроговський (народжений у православній родині), руський воєвода Миколай Сенявський, подільський воєвода Миколай Сенявський...».

Н. Яковенко «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України»

Подорож І. Потія та К. Терлецького до Папи Римського

1595

1596

Православний та уніатський собори в Бересті. Утворення греко-католицької церкви

Діяльність уніатського митрополита І. Потія

1599

1613

1637

Діяльність уніатського митрополита Й. В. Рутського

§ 6 Берестейська церковна унія

1. На шляху до унії православної та католицької церков

↑ Кирило Терлецький.
Копія з портрета. 1607 р.

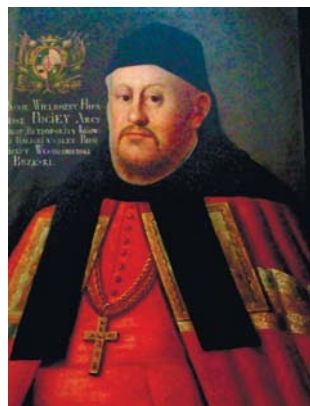
Ідея об'єднання православної та католицької церков у Речі Посполитій виникла задовго до 1596 р. Її витоки пов'язані з реформаційними та контрреформаційними рухами, прагненням оновити як католицьку, так і православну церкви. В умовах кризи православної церкви дедалі більше її діячів виступало на користь унії. Цьому передували тривалі таємні переговори між православними священниками, Ватиканом, українськими можновладцями, представниками польської католицької церкви, королівським двором. Аби пришвидшити втілення ідеї унії в життя, двоє православних єпископів – найбільші її поборники Іпатій Потій та Кирило Терлецький – вирушили в подорож до Риму. Наприкінці 1595 р. відбулася їхня зустріч із Папою Римським Климентом VIII та офіційна церемонія з'єднання єпископів із католицькою церквою. Проте згідно з демократичними традиціями православної церкви остаточне рішення щодо унії мав винести церковний собор.

Кожна сторона покладала на унію власні надії. Православні українці через унію з римо-католицькою церквою сподівалися досягти єдності свого народу. Тільки справжня рівність у правах (саме її домагався, наприклад, український князь В.-К. Острозький) обох церков у католицькій Польщі могла б покласти край утискам православних. Потрібно було зберегти традиційний грецький обряд і мову богослужінь. Крім того, унія здатна була, як здавалося її прихильникам, розв'язати проблему підпорядкування Української православної церкви: після її переходу під зверхність Папи Римського відпадала потреба боротьби із зазіханнями Московського патріархату.

Вищих православних ієрархів вельми непокоїла втрата власного авторитету в церковному житті. Першість у справі оновлення української церкви фактично перейшла до братств. Їхній вплив з кожним роком зростав. Унія мала утримати у лоні церкви віруючих, адже випадки переходу у протестантизм та католицизм частішали. Окрім того, ієрархи вбачали в унії посилення політичного впливу, адже розраховували отримати обіцяні місця у сенаті Речі Посполитої нарівні з католиками.

Серед самих католиків щодо унії церков однастайності не було. Одні взагалі виступали проти будь-якого об'єднання, інші ж не заперечували можливості унії. Серед останніх був і король. Він вбачав в унії засіб об'єднання усіх феодалів та духовенства, зміцнення держави й королівської влади. Проте польським можновладцям не потрібна була авторитетна українська церква, рівна у правах із польською. Тому унію церков вони розглядали як поступове закріплення українських земель, а тлумачили як навернення до католицизму.

Таке тлумачення унії католиками викликало у православних обурення. Згодом прихильників об'єднання поменшало, його почали заперечувати навіть колишні ініціатори, зокрема князь В.-К. Острозький.

↑ Іпатій Потій. Портрет XVII ст.

Ознайомтеся з текстом джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які вимоги до Папи Римського висували православні ієрархи? **2.** Якими побоюваннями були спричинені такі вимоги?

«20. У державних трибуналах поруч з духовними Римської Церкви, щоб ми могли мати дві духовні особи нашою обряди, які відстоюватимуть права і вольності наших церков.»

25. Монастирі та храми наші руські хай не перемінюють на костели. А якщо хтось з католиків знищив би їх на своїй території, буде зобов'язаний їх відновити чи наново збудувати, а старі – направити [...].»

29. Собори та інші парафіяльні церкви, по більших містах і всюди в державі Королівської милости [...], нехай підлягають владі й управі своїх Єпископів, а світські люди хай під жодним приводом не вступляють у їхню управу [...].»

Головні Артикули Берестейської унії.
До Папи Римського і до короля. 1595 р.

2. Два собори в Бересті

Юридичне оформлення унії мало відбутися на соборі у Бересті (нині м. Брест у Білорусі), скликаному Сигізмундом III у жовтні 1596 р. До собору готувалися не лише прихильники унії, а і її противники, яких із кожним днем більшало. Заперечували унію братства та монастирі. Чужою вона була також для більшості шляхти й містян. Не підтримувало її й селянство. Антиунійну боротьбу очолював князь В.-К. Острозький. Численні протести православних свідчили, що про добровільне з'єднання церков годі й думати.

Фактично у Бересті відбулися два собори. Перший – прихильників унії на чолі з королем, митрополитом Київським і Галицьким М. Рагозою та православними єпископами. Другий – противників унії на чолі з В.-К. Острозьким, архімандритом Києво-Печерського монастиря, представником Патріарха Константинопольського, який, згідно з рішенням собору східних патріархів, мав першість над митрополитами та православним духовенством. Для участі в Берестейському соборі прибув також представник Патріарха Александрійського. Тож, не дійшовши згоди навіть щодо спільного засідання, обидві сторони 8 жовтня розпочали власні окремі собори.

↑ Михайло Рагоза. Невідомий художник. XIX ст.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Михайло Рагоза (бл. 1540–1599) церковний діяч, православний (1589–1596), згодом – уніатський (1596–1599) митрополит Київський. Відновив традицію регулярного проведення церковних соборів. Ухвали собору мали сприяти зміцненню дисципліни в церкві, підвищенню освітнього рівня духовенства та розвитку освіти. Підтримав започатковану братствами програму внутрішніх реформ православ'я.

Православні зібралися в палаці, де зупинився В.-К. Острозький. Прихильники унії проводили собор у міській церкві Св. Миколая. Саме в ній було затверджено попереднє рішення про об'єднання церков. В таких умовах було **утворено греко-католицьку**

(унійну, уніатську) церкву.

За результатами соборів обидві сторони відлучили одна одну від церкви та звернулися до польського короля по підтримку.

Король Сигізмунд III підтримав унію і визнав чинними ухвали собору, що відбувся в церкві Св. Миколая. Греко-католицьке духовенство, як і католицьке, було звільнене від сплати податків та виконання повинностей, уніатська шляхта нарівні з католицькою могла претендувати на державні посади.

Крім того, греко-католицьким єпископам було обіцяно місце в сенаті, але цю домовленість так і не було втілено в життя. Що ж до православної церкви, то вона, попри велику кількість прихильників, була позбавлена проводу. Розпочалася тривала боротьба між уніатською та православною церквами. Важливу роль у цьому протистоянні відіграло козацтво, яке виступило проти Берестейської унії.

Ознайомтеся з текстом джерела на с. 49 і дайте відповіді на запитання. **1.** На якому з двох соборів, що відбувалися у Бересті, було ухвалено грамоту, уривок із якої наведено? **2.** Використовуючи текст параграфу персоналізуйте згаданих у джерелі «єпископів та архієреїв». **3.** Поміркуйте, як ставляться автори грамоти до згаданих подій. Свою думку обґрунтуйте.

СЛОВНИК

Унійна (греко-католицька) церква – церква, утворена внаслідок об'єднання Київської митрополії з католицькою церквою на соборі у Бересті 1596 р. Підпорядковується Папі Римському, визнає всі догмати католицизму та зберігає православну обрядовість.

«Оскільки до інших виступів той віровідступник, митрополит київський, галицький і всієї Русі, на ім'я Михайл, з єпископами своїми, які його злему умислу допомагали ..., зрештою і того не хотіли зробити, щоб до вимог наших, відповідних правилам і законам церковним, дослухатися, поперед нас на синод зібралися і так про себе заявили тими безбожними вчинками своїми, на яких насмілилися затятися... як явні віровідступники і зарозумільці легковажні А оскільки ... явно учинили, і з тим відступництвом уже не ховаються, і як наодинці [між собою], так і прилюдно зійшовшися говорять ... змушені були до цього жалісного і сумного декрету, і погордувана ними свята Божа Східна церква дозволяє нам те, і нам обов'язково велить на нинішньому соборі, щоб вицезгаданий митрополит Михайл був скинений, а також згадані єпископи, і вже ... з усього покрову архієрейства були звільнені і усунені від будь-якого здійснення обов'язків і розпорядків...».

↑ Грамота Берестейської унії з підписами та печатками учасників собору. 8 жовтня 1596 р.

Соборна грамота 1596 р.

3. Становище греко-католицької церкви

Від самого початку існування греко-католицька церква перебувала в непростому становищі. З одного боку, уніатські єпископи всупереч заповненням польської влади не отримали тих самих прав, що й католицьке духовенство. Тож досягти рівності церков, як сподівалися прихильники унії, вони не змогли. З другого боку, більшість українського населення не розуміла уніатської церкви й ставилася до неї як до чужої, утвореної через зраду батьківської віри. До того ж, влада Речі Посполитої підтримувала уніатів у боротьбі проти православної церкви. Ситуація загострювалася й майновими суперечками: як уніати, так і православні всі церкви й монастирі грецького обряду вважали своїми.

КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА		ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА
Папа Римський	ОЧІЛЬНИК ЦЕРКВИ	Патріарх Константинопольський
західний	ОБРЯД	східний
григоріанський	КАЛЕНДАР	юліанський
латинська	МОВА БОГОСЛУЖІННЯ	церковнослов'янська
духовенство не має права на шлюб	ПРАВА ДУХОВЕНСТВА	біле духовенство зберігало право на шлюб
визнає догмат про чистилище; Бог-Дух Святий походить від Бога-Отця та Бога-Сина	ОСОБЛИВОСТІ ВІРОВЧЕННЯ	не визнає догмат про чистилище; Бог-Дух Святий походить тільки від Бога-Отця

↑ Йосиф Велямин Рутський. Гравюра XIX ст.

Ієрархи греко-католицької церкви вдавалися до енергійних заходів, аби поліпшити становище своєї церкви. З-поміж них найактивнішим був єпископ І. Потій, який став митрополитом по смерті М. Рагози. І. Потія навіть називали «батьком унії». Він був талановитим проповідником, письменником-полемістом, однак в боротьбі за унію діяв здебільшого силою, закликаючи відбирати православні храми й монастирі. Митрополит намагався довести, що українська церква завжди була католицькою, тому прагнув передати уніатам давні православні святині. Це спричинило гостру реакцію православних. Власне, цим пояснюється той факт, що І. Потій, маючи титул митрополита Київського, змушений був перебувати у Вільно. До Києва його не пустили козаки.

Багато зусиль для розбудови уніатської церкви доклав і митрополит Й. В. Рутський. На відміну від попередника, він наполегливо шукав способів порозумітися з православними, вбачаючи у згоді головну умову піднесення обох церков. Водночас митрополит розгорнув діяльність, спрямовану на впорядкування та оновлення церковного життя. Зокрема, він здійснив реформу уніатського чер-

СЛОВНИК

Василіани – члени ордену святого Василя Великого, провідного чернечого ордену Української греко-католицької церкви. На початку XVI ст. василіанські монастирі були об'єднані в єдину організацію.

нецтва, яке було об'єднане в один орден – **василіанський**. Подібно до єзуїтів, василіани займалися просвітницькою та місіонерською діяльністю.

4. Полемічна література

СЛОВНИК

У другій половині XVI ст. відбулися культурні зрушення, що охопили насамперед українську літературу. Вона увібрала в себе найкращі традиції літератури Русі-України та ідеї Відродження й реформації. Найяскравішою сторінкою тогочасного літературного життя стала **полемічна література**.

До сьогодні збереглося близько 200 пам'яток полемічної літератури представників різних таборів – православних, католиків, уніатів. Найбільша полеміка розгорнулася навколо ідеї об'єднання церков – між прибічниками та противниками унії. Один із найвидатніших православних письменників-полемістів, праці якого були опубліковані за життя, – *Герасим Смотрицький*. Його перу належать кілька блискучих полемічних трактатів, зокрема твір «Ключ царства небесного...», надрукований 1587 р. в Острозі. Автор висміює Папу Римського та єзуїтів, відстоює право українського народу на православну віру. В свою чергу, пристрасний полеміст єзуїт Петро Скарга у книзі «На захист Берестейської унії» (1597) захищав об'єднання католицької й православної церков, доводив благодетельність цього історичного акту для православних.

Полемічна література – церковна й публіцистична література, яка бурхливо розвивалася в XVI–XVII ст. в Україні та Білорусі. Спрямована проти спроб інших конфесій поширити вплив на православне населення. Об'єктом особливо гострої критики православних полемістів була унія та її захисники.

Видатною пам'яткою полемічної літератури є «Тренос» («Плач»). Його 1610 р. створив *Мелетій Смотрицький*. Цей мистецьки довершений та оригінальний твір, написаний польською мовою, розкривав становище православних українців та білорусів, які потерпали від національно-релігійних утисків. На відміну від інших полемічних трактатів, він не був спрямований проти якогось конкретного твору чи події. «Тренос» скомпоновано як плач Церкви України, покинутої та зневаженої власними дітьми.

↑ Мелетій Смотрицький. Невідомий художник. Перша половина XVIII ст.

Винятковою самотністю відзначалися твори українського полеміста православного табору *Івана Вишенського*. Надрукованим за життя письменника був лише один твір – «Послання до єпископів», у якому з надзвичайною завзятістю та безкомпромісністю висловлено погляди щодо унії, яких, на думку письменника, мав би дотримуватися простолюди. Автор критикує суспільний лад Речі Посполитої, виступає проти покатоличення й ополячення українського народу.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які, на вашу думку, соціально важливі ідеї обстоює автор? Чому вони не втрачають значення й сьогодні? **2.** Яким чином висловлені ідеї пов'язуються з реформаційними рухами у Європі?

«...Так, що чините себе ліпшими за інших, плоттю та кров'ю родовитою хвалитесь, а не Вишнім Богом. Як же ви духовними, та не тільки духовними, але й вірними зватися можете, коли брата свого, з єдиної купелі хрещення – вірою і від однієї матері, – який народився з тієї ж таки, що й ви, благодаті, робите гіршим за себе, принижуєте і ставите його за ніщо, хлопом на огуду прозиваючи, кожум'якою, сідельником, шевцем? ...згадайте, що він брат ваш, рівний із вами в усьому. Чи, може, ти кістяний, отак без тіла народився – дай мені знати про те! Отож питаю тебе і не залишу, питаючи, чим ти ліпший від хлопа... А коли показати не можеш, що ти кам'яний, кістяний чи навіть і золотий, а таке саме тіло і кров, як і будь-яка людина, то чим ліпшим викажеш себе від хлопа?»

І. Вишенський. «Послання до єпископів»

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Берестейська унія стала вимушеним кроком верхівки православ'я в умовах його кризи, політики польської влади та наступу католицизму на українські землі.
- Унія не забезпечила об'єднання двох церков на рівних умовах, як того прагнули її основоположники. Вона розглядалася як «навернення духовенства та вірних у лоно Римської католицької церкви».
- Укладання унії не врятувало українські землі від наступу католицизму, а уніати не були визнані рівноправними католикам. Не дійшли згоди між собою і греко-католики й православні.
- Протистояння між представниками різних церков розгорнулося на сторінках полемічних творів, що вирізнялися високим рівнем літературного стилю та змістового наповнення.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
► *Запровадження в Речі Посполитій нового, григоріанського календаря* ► *діяльність греко-католицького митрополита Й. В. Рутського* ► *православний та уніатський собори в Бересті* ► *Люблінська унія* ► *Утворення Речі Посполитої.*
2. Дайте визначення поняттям.
Полемічна література; греко-католицька церква; василіани.
3. Дайте відповіді на запитання.
► *Що спричинило прихильне ставлення до ідеї об'єднання православної церкви з католицькою в колах можновладців та вищого духовенства?* ► *Чому ідея унії не здобула широкої підтримки серед більшості населення, а згодом навіть втратила чимало з колишніх прихильників?* ► *Як полемічна література свідчить про культурний та суспільний розвиток тогочасної України?* ► *До яких заходів вдавалися вищі ієрархи греко-католицької церкви, щоб поліпшити становище своєї церкви?*
4. До табору прихильників чи противників унії належали названі нижче історичні діячі, тогочасні громадські та релігійні об'єднання? Свій вибір обґрунтуйте.
Король Сигізмунд III; князь В.-К. Острозький; митрополит М. Рагоза; єпископи І. Потій, К. Терлецький; братства; Папа Римський.
5. За допомогою додаткової літератури та інтернет ресурсів підготуйте повідомлення про становище греко-католицької церкви в сучасній Україні.

Відновлення вищої православної ієрархії. Обрання православним митрополитом Й. Борецького

Затвердження «Пунктів для заспокоєння руського народу». Визнання законності існування в Речі Посполитій православної церкви

1615

1620

1632

1647

Заснування Київського братства та школи при ньому. Початок діяльності друкарні Києво-Печерського монастиря

Діяльність П. Могили

§ 7 Православна церква у першій половині XVII ст.

1. Становище православної церкви після церковних соборів у Бересті

↑ Єпископ Гедеон Балабан. Гравюра XVI–XVII ст.

Берестейська унія фактично розділила Київську митрополію і призвела до утворення двох церков – греко-католицької та православної. Остання була напівлегальною, її не визнавали ані уряд, ані католицька церква. Проте вірною їй залишалася більшість українського населення. Розгорнулася боротьба за відновлення прав утискуваної церкви, до якої долучилися представники всіх верств українського суспільства. Очолили боротьбу братства за широкої підтримки українського козацтва. Значні повноваження мали Львівське, Успенське, Луцьке Хрестовоздвиженське та Київське Богоявленське братства, наділені правом ставропігії, що мало надзвичайне значення для збереження православної церкви. Після Берестейської унії більшість єпископів стали уніатами, вірність православ'ю зберегли тільки два: львівський – Гедеон Балабан та перемишльський – Михайло Копистенський. Після їхньої смерті єдиним православним єпископом залишався Єремія Тисаровський, який спромігся обійняти Львівську кафедру, запевнивши короля, що він – уніат. Зі смертю Єремії польський уряд міг оголосити православну церкву неіснуючою, скориставшись відсутністю єпископів.

Перетворення братств на потужну силу, здатну боротися за православну віру, відбувалося поступово. На початку XVII ст. братства були впливовими організаціями, які мали право пильнувати за дотриманням священниками церковних приписів, вказувати священнослужителям, кого з парафіян відлучати від церкви тощо. Їхньою діяльністю опікувалися запорожці, яких було чимало

поміж братчиків. Козаки підтримували братства й православну церкву не лише коштами, а й військовою силою. Наприклад, 1610 р. православне духовенство Києва звернулося до козаків із проханням покласти край сваволі священників-уніатів, які не дозволяли православним служити в Софійському соборі.

За підтримки козацтва та меценатки **Єлизавети (Галшки) Гулевичівни**, яка заповіла на заснування монастиря та школи власні маєтності, у 1615 р. в Києві постав Богоявленський монастир. Наступного року при монастирі було засноване Богоявленське братство. Особливої сили й політичної ваги братству надав вступ до нього гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного з усім Військом Запорозьким, завдяки чому воно перетворилося на могутній осередок національно-визвольного й культурного руху. Цей акт засвідчив, що козацтво брало православну віру під свій захист та опіку. Саме за ініціативи братства та сприяння козацтва у 1620 р. було поновлено вищу православну церковну ієрархію.

↑ Галшка Гулевичівна. Художник В. Кравченко. 1997 р.

Роздивіться портрет Єлизавети (Галшки) Гулевичівни й дайте відповіді на запитання. **1.** Які зображення становлять тло, що на ньому намальовано постать меценатки? Чому? **2.** Які алегоричні образи використано у картині?

2. Відновлення вищої православної ієрархії

Загрозливе становище православної церкви спонукало до рішучих дій. Серед української православної верхівки виникла ідея відновити ієрархію без згоди Речі Посполитої. Підтримав ідею П. Конашевич-Сагайдачний, який разом із козаками скористався подорожжю з Москви Патріарха Єрусалимського Феофана III. Його урочисто зустріли братчики, духовенство та козаки. Патріарх об'їхав навколишні монастирі. У Києво-Печерському монастирі було скликано з'їзд, учасники якого звернулися до Феофана з проханням висвятити православних ієрархів. Проте патріарх вагався, й лише у жовтні 1620 р. таємно висвятив на Київську митрополію Йова Борецького, на Полоцьку архієпископію – Мелетія Смотрицького та ще кількох православних ієрархів. Таємне висвячення митрополита не вирішувало проблеми відновлення православної ієрархії. За тогочасними законами лише король міг затвердити ієрархів на їхніх посадах. Проте польська влада була невдоволена такими діями й розгорнула репресії проти православних.

Ознайомтеся з текстом джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** За яких обставин було написано цей твір? Про які утиски йдеться в документі? **2.** Чому українці прагнули відродити вищу православну ієрархію? **3.** Чому противники відродження ієрархії звинувачували православну церкву в заколоті та бунтарстві?

«Упродовж останніх двадцяти п'яти літ нам не вдається досягти справедливості святої й забезпечити мир релігії нашої від тих великих насильств, утисків і правопорушень, які над нами чиняться. Що далі, то гірші й тяжчі переслідування, зловмисні обвинувачення та обмови доводиться нам зносити від противників наших... Не є гріхом, не є зневаженням прав, не є образою королівської гідності, не є ані заколотом, ані повстанням, не є бунтом, не є зневаженням зверхності, не є криміналом, не є шпигунством, ані зрадою, ані змовою з ворогами коронними, що ми, за поміччю Духа Святого, маємо посвячених митрополита й єпископів».

Й. Борецький. «Протестація». 28 квітня 1621 р.

↑ Йов Борецький. Художник Г. Зорик. 2011 р.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Йов Борецький (? – 1631) церковний, політичний та освітній діяч. Освіту здобув у Львівській братській школі, пізніше був її ректором. Один з ініціаторів утворення Київської братської школи, її перший ректор. Очолив Київську митрополію після відновлення православної ієрархії. Автор низки релігійних та полемічних творів. Підтримував тісні зв'язки з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним, за що зажив слави «козацького митрополита». Робив спроби примирити православних та уніатів.

Великі надії у справі відродження православної церкви митрополит Й. Борецький покладав на освіту й книговидавництво. Як організатор і покровитель Київської братської школи, підтримував її власним коштом. Він згуртував навколо себе талановитих учених, письменників, просвітителів, зокрема Петра Могили, Лаврентія Зизанія, Єлисея Плетенецького. Близькими сподвижниками митрополита були козацькі керманічі Петро Конашевич-Сагайдачний, Михайло Дорошенко, Оліфер Голуб.

3. Легалізація православної церкви. Заходи митрополита Петра Могили для впорядкування церковного життя

Для Й. Борецького визнання православної ієрархії стало справою всього життя. Розгорнулася бурхлива та тривала сеймова боротьба, сповнена гострих баталій оборонців та противників відновленої ієрархії. На боці противників був і сам король Сигізмунд III. Довершити справу визнання ієрархії вдалося Петру Могили вже за наступного короля – Владислава IV.

Обраний у 1632 р. новий польський король підписав «Пункти для заспокоєння руського народу», за якими українцям та білорусам повертали втрачені

після Берестейської унії права: за православними визнавали право обирати свого митрополита та єпископів, визначали умови розв'язання суперечок між православними та греко-католиками стосовно церков і земель тощо. Було визнано право обирати чотирьох православних єпископів – львівського, перемишльського, луцького і мстиславського. Незабаром наступника Й. Борецького Ісайю Копинського, якого не визнавала влада, було усунено, а митрополитом обрано П. Могилу.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Петро Могила. Невідомий художник. Перша половина XVIII ст.

Петро Могила (1596–1647) народився в сім'ї молдовського господаря Симеона та угорської князівни Маргарет. Навчався у Львівській братській школі та Замойській академії, слухав лекції в університетах Західної Європи. Служив у польському війську, брав участь у битві під Хотиним (1621). Згодом постригся в ченці. З 1627 р. – архімандрит Києво-Печерського монастиря, в 1632–1647 рр. – митрополит Київський і Галицький. Активний борець з уніатством. Добився у польського короля визнання

легалізації православної церкви в Україні. За його участю створено Київський колегіум. Канонізований Православною церквою України.

Новий глава православної церкви рішуче заходився оновлювати церковне життя.

Поліпшенню становища церкви, за задумом П. Могили, мало сприяти налагодження суворої дисципліни серед священників і ченців. Було, зокрема, запроваджено постійний нагляд за духовенством, за порядком богослужінь тощо. До обов'язків священника додавалося проголошення по неділях і святах виховних

← Собор Святої Софії у Києві після реставрації П. Могили. Художник А. ван Вестерфельд. 1651 р.

↑ Портрет Петра Могили на фресці церкви Спаса на Берестові у Києві

оновлення змісту церковних книжок. Основним осередком книговидання стала друкарня Києво-Печерського монастиря. У 1646 р. у ній було видано надзвичайно важливу богослужбову книгу, автором якої був П. Могила, – «Требник». У ньому містилися тексти молитов і священнодійств, що стосуються здійснення священником таїнств і певних богослужінь: хрещень, молебнів, відспівування померлих, освячення житла, плодів тощо – тобто *треб*. У творі П. Могила вживає багато українських слів, а окремі частини «Требника» написано книжною українською мовою. Це сприяло українізації богослужіння, а сама служба ставала зрозумілішою для простолюду.

Клопотаннями П. Могили церкви повертали майно й землі. Митрополит опікувався відновленням духовних святинь православ'я: було реставровано Софійський собор, Десятинну церкву, церкву Спаса на Берестові, Михайлівський собор Видубицького монастиря та багато інших. За його часів було наведено лад у печерах Києво-Печерського монастиря та канонізовано його угодників.

Для вирішення поточних проблем єпархій та митрополії було відновлено традицію скликання соборів. Суперечності між духовенством мала вирішувати спеціально створена церковна судова установа – митрополича консисторія.

Діяльність П. Могили стала визначальною для подальшого розвитку церковного, культурного, національного та суспільного життя нашого народу. Цей період увійшов в історію під назвою *Могилянська доба*.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які заходи передували утвердженню П. Могили на митрополичій кафедрі? **2.** Доведіть, що П. Могила одразу проявив себе як владний і рішучий ієрарх церкви. **3.** Як би Ви сприйняли приїзд митрополита, мешкаючи у тогочасному Києві?

«Могила був обережніший. Він теж мусів здобути силоміць свою катедральну церкву – св. Софію, що була в руках уніатів. Але се зробили його люде наперед, а Могила приїхав на готове. Се було в звичаях того часу, і серед православних тільки збільшило славу Могили як чоловіка, що вміє сильно постояти за добро православної церкви, і за се пробачили йому навіть суворе поступованнє з попереднім митро-

проповідей для парафіян. Серйозною перешкодою для підвищення авторитету церкви було право магнатів втручатися в церковні справи на території своїх маєтків. П. Могила доклав зусиль, щоб обмежити це право. Прагнув він також піднести й роль митрополита. Було створено і схвалено всіма патріархами «Православне сповідання віри» – стислий виклад головних положень православ'я.

Заходи митрополита передбачали збільшення кількості й

политом Копинським, що не хотів добровільно уступитися перед Могилою, вважаючи його лядським прислужником. Та мусів.

Кияне, духовенство, доохрестна шляхта українська радісно витали Могилою, стрічками, промовами, віршами й школярськими ораціями. В його особі святкували свою першу національну перемогу по стількох літах смутку, неволі й пониження».

М. Грушевський.
«Ілюстрована історія України»

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Після Берестейської унії православна церква опинилася поза законом і могла припинити існування. Активну роль у збереженні православ'я відігравали братства, до яких на початку XVII ст. приєдналося українське козацтво.
- Відновлення православної ієрархії відбулося завдяки рішучим діям православної еліти, підтримці козацтва та перебуванню у Києві Патріарха Єрусалимського.
- Діяльність П. Могили стала важливою віхою розвитку не лише православної церкви, а й української культури. Вона сприяла формуванню національної свідомості українського суспільства, визріванню в його надрах ідей боротьби проти іноземного й релігійного гноблення.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ Затвердження польським сеймом «Пунктів для заспокоєння руського народу» ▶ початок діяльності Богооявленського братства у Києві ▶ обрання православним митрополитом Й. Борецького.
2. Складіть речення, використовуючи зазначені терміни, поняття, назви.
Православні єпископи; Берестейська унія; братства; «Пункти для заспокоєння руського народу»; «Требник».
3. Дайте відповіді на запитання.
▶ Що визначало становище православної церкви після Берестейської унії? ▶ Коли та за яких обставин було відновлено вищу православну ієрархію? ▶ Які події сприяли узаконенню існування православної церкви? ▶ До яких заходів вдався П. Могила задля оновлення церковного життя?
4. Визначте, чи є істинною думка, висловлена українським ученим та єпископом Іваном Огієнком.
«Золотою добою української культури, нерозривно пов'язаної з духовним життям, було XVII ст. Київ став центром української науки. Без сумніву, велика заслуга тут була самого Петра Могили, його соратників та учнів».
5. Порівняйте становище православної та греко-католицької церков (за матеріалом попереднього параграфа), визначте спільне та відмінне. Про що свідчить таке становище?
6. У 1623 р. посол на сейм, православний український шляхтич Лаврентій Деревинський, покидаючи засідання, сказав митрополиту Й. В. Рутському: *«Бачимо, що ми нічого не досягнемо проти вас за життя короля, але під час безкоролів'я ми вже всіма силами повстанемо проти вас».*
Чи справдилися слова посла? Доведіть свою думку.

§ 8 Культурно-освітнє життя в українських землях у другій половині XVI – на початку XVII ст.

Друга половина XVI – перша половина XVII ст. стали періодом активізації суспільно-політичного життя, боротьби козацтва та селянства проти зростання соціального й релігійного гніту. Укладення Люблінської унії забезпечило об'єднання більшості українських земель у складі однієї держави, проте й поставило їх у складні соціально-економічні та політичні умови.

Духовний розвиток України у цей період відбувався ще в традиціях Русі-України, проте відчутними були впливи на його характер ідей гуманізму й реформації. Прискорився промисловий розвиток, розвивалися торгівля, товарно-грошові відносини. Центрами економічного й політичного життя ставали міста, а їх населення перетворилося на рушійну силу духовно-церковного й культурного життя. Боротьба за національно-релігійне визволення зумовила потребу в освічених ідеологах, учених-богословах, полемістах, знавцях мов. Водночас виникли певні особливості культурного відродження в Україні. У ті часи проникненню передових ідей в Україну сприяли українські інтелектуали, які навчалися в польських і західноєвропейських університетах.

1. Розвиток освіти та утворення Острозької академії

Ще від княжих часів на українських землях великого значення надавали освіті, проте вона була представлена лише початковими школами. За традицією, школи діяли при церквах і монастирях. Спеціально підготовлені дяки навчали дітей письма церковнослов'янською мовою, основ арифметики, молитов, співу.

Розгортання реформаційного руху зумовило появу протестантських шкіл. Вони, зокрема, були засновані в Гощі, Белзі, Львові, Берестечку, Хмільнику. Для поширення католицизму власні школи та колежіуми створювали єзуїти. Протягом 30–40-х років XVII ст. вони відкрили цілу мережу колегій у всіх визначних культурних центрах Речі Посполитої. У них працювали учителі досить високого рівня. Навчання у єзуїтських школах було безкоштовним, тож там не

бракувало й вихідців із соціальних низів. Навчальний процес у єзуїтських навчальних закладах був чітко регламентований і систематизований на зразок Західної Європи. Викладали «сім вільних наук» (граматика, діалектика (мистецтво дискутувати), риторика, арифметика, геометрія, астрономія, музика). Мовою викладання була латина. Через відсутність достатньої кількості власних навчальних закладів українці були вимушені віддавати своїх дітей до цих шкіл. Дуже часто це призводило до втрати релігійної та національної ідентичності. Розгортання мережі єзуїтських колегіумів спонукало українців до оновлення власної системи освіти.

Ознайомтеся з тестом джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Чим зумовлена така оцінка діяльності ордену єзуїтів? **2.** Визначте, істиною чи хибною є позиція шляхтича.

«Аж ти віддав синка свого до тієї... школи. Аж вони там твого синка русинка... ошукали... Ось вже й на віру свою святу правдиву яко пес щецкаєт, і на тебе, отця, і на матір на свою, і на весь рід свій, і віри, і мови своєї многославної святої відрикається...»

З листа волинського шляхтича. 20-ті роки XVII ст.

Нові риси в розвитку освіти найяскравіше втілилися в діяльності острозького культурно-освітнього осередку. Його було створено 1576 р. з ініціативи князя В.-К. Острозького. Головну мету своєї діяльності він убачав у відродженні української культури на засадах православ'я. Із цією метою в Острозі того ж року було створено школу. Давні слов'янські традиції поєднувалися тут із надбаннями тогочасного європейського шкільництва. В Острозькій школі ґрунтовно вивчали мови – церковнослов'янську, польську, давньоєврейську, грецьку,

СЛОВНИК

Слов'яно-греко-латинська школа – навчальний заклад нового типу, в якому навчальний процес передбачав, окрім вивчення «семи вільних наук», опанування церковнослов'янської, грецької та латинської мов. Такий тип навчальних закладів з'явився на теренах України у 1576 р. в Острозі.

Академія – навчальний заклад вищого типу, в якому навчальний процес був заснований на вивченні «семи вільних наук» та обов'язкового курсу богослов'я.

Колегія – назва деяких закритих середніх і вищих навчальних закладів у Західній Європі та Україні.

латинську. Викладали «сім вільних наук». Навчальна програма Острозької школи передбачала початкову й середню освіту з елементами вищої. Власне тому сучасники називали Острозьку школу і колегіумом, і академією.

Це була перша вища **слов'яно-греко-латинська школа** в Україні та у східнослов'янських землях. До її створення долучилась княгиня Єлизавета Острозька, племінниця В.-К. Острозького. Вона заповіла на школу та шпиталь 6 тисяч кіп грошей – величезну на ті часи суму (досить сказати, що місто Берестя сплачувало податку на рік 150 кіп грошей).

Для забезпечення високого рівня викладання князь зібрав групу високоосвічених фахівців, які стали основою педагогічного колективу. Ректором Острозької академії був Герасим Смотрицький – знавець літератури, поет, письменник. На запрошення В.-К. Ост-

розького він прибув до Острога й очолив гурток учених, які готували до друку Острозьку Біблію. Г. Смотрицький був головним перекладачем і упорядником цього видання.

Серед вихованців Острозької академії було чимало видатних особистостей: Й. Борецький, П. Конашевич-Сагайдачний, М. і С. Смотрицькі. Освітянські й виховні ідеї Острозької академії підхопили братства.

2. Братські школи

Перша братська школа з'явилась 1586 р. у Львові завдяки заходам найвпливовіших та найініціативніших братчиків. Виховання у ній мало церковний, проте, у порівнянні з Острозькою академією, більш демократичний характер. Навчання проводили тогочасною українською мовою. Учні вивчали «вільні науки», церковнослов'янську та грецьку мови. Старші учні школи мали право проповідувати у церквах. До навчання у Львівській братській школі допускали дітей усіх станів. Утримували школу коштом братства. Невелику плату за навчання брали з батьків учнів лише «згідно з можливостями кожного». Діти з незаможних родин і сироти навчалися безкоштовно.

Ректорами та викладачами школи були грецький архієпископ Арсеній Еласонський, брати Стефан та Лаврентій Зизанії, майбутній митрополит Йов Борецький та інші відомі діячі культури й церкви. Шкільне життя було організоване відповідно до затвердженого у 1586 р. «Порядку шкільного».

↑ Сторінка статуту Львівської братської школи. 1587 р.

Незабаром братські школи почали створювати скрізь в Україні. За аналогією із Львівською школою і під керівництвом її педагогів і вихованців виникли братські школи у Галичі, Луцьку, Вінниці, Немирові та інших містах, де була можливість зібрати національно свідомі педагогічні колективи. Культурно-освітній і громадсько-політичний братський рух поступово поширився із заходу на схід. У 1599 р. до Києво-Печерського монастиря прибув Єлисей Плетенецький, який, ставши його архімандритом, придбав друкарню та почав збирати навколо себе культурно-освітній гурток.

У Києві братська школа заснована у 1615 р. Першим її ректором був вихованець Львівської школи Й. Борецький. До навчання у ній допускали представників усіх станів: містян, козаків, дрібної шляхти,

нижчого духовенства. Запозичуючи деякі елементи західноєвропейської системи освіти, братчики намагалися надавати їм українського культурного забарвлення. Учителі братських шкіл, студенти й учні початкових класів подорожували містами й селами України, поширюючи ідеї боротьби проти уніатства й католицизму.

Крім братських шкіл, в Україні й надалі існували при церквах у селах та слободах численні початкові парафіяльні школи, де навчалися грамоти діти селян і козаків.

↑ Бурсаки на Подолі, XVII ст. Фрагмент розпису на Поштовій площі «Тисячолітня історія України в ста метрах – художники України за Музей на Поштовій площі». 2019 р.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Яка риса повсякденного життя українців привернула увагу мандрівника-чужинця? **2.** Чи можна стверджувати, що освіченість населення була результатом розвитку системи освіти початку XVII ст.?

«По всій козацькій землі ми помітили прекрасну рису, що нас дуже здивувала: всі вони (мешканці), крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні співи; крім того, священники навчають сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях... Кожне місто має близько 40, 50 і більше тисяч душ; але дітей більше, ніж трави, і всі вміють читати, навіть сироти».

Зі щоденника Павла Алеппського. 1654 р.

3. Києво-Могилянська колегія

Київська братська школа швидко зажила слави найавторитетнішого навчального закладу в Україні. Восени 1631 р. в Києві виникла ще одна школа – Лаврська, яка була закладом середнього типу. Заснував її Петро Могила – тоді ще архімандрит Києво-Печерського монастиря. Ректором став Ісайя Трохимович.

Київська колегія (незабаром – Києво-Могилянська академія) була вищим навчальним закладом. Повний курс навчання тривав 12 років.

→ Студенти Києво-Могилянської академії. Реконструкція З. Васіної

Усього в академії було вісім класів, а кількість предметів перевищувала 30. Основу навчальних предметів становили «сім вільних наук». У перших чотирьох класах вивчали мови: літературну староукраїнську, церковнослов'янську, грецьку, латинську й польську. Усі вищі науки в Києво-Могилянській академії викладали, як і скрізь у Західній Європі, латиною. Проте дбали в академії і про належне знання української: саме наукова діяльність викладачів і студентів сприяла розвитку літературної староукраїнської мови.

Для забезпечення закладу викладачами найвищого рівня П. Могила відрядив до закордонних університетів кількох юнаків, а зі Львова запросив колишніх однокласників із Замойської академії. Колегіум став головним осередком культури в Україні, яка трималася на поєднанні ідей збереження і оновлення традиційної православної культури засобами європейської контрреформації.

Києво-Могилянська академія впродовж тривалого часу була єдиним вищим навчальним закладом для навчання дітей всіх станів України, Східної Європи та православного світу. Академія не лише давала освіту молоді, а й поширювала знання, освіту. Її вихованці закладали школи, обдаровували бібліотеки і в такий спосіб сприяли розвиткові культури.

↑ Група студентів Києво-Могилянської академії на чолі з ректором, на тлі будинку Академії. Гравюра І. Щирського. 1689 р.

Ознайомтеся з текстом джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Чому автор називає діяльність православного навчального закладу на єзуїтських принципах «нечуваним фактом»? **2.** Чи справедлива думка автора про роль Києво-Могилянської академії в українській культурі?

«У заповіті, написаному з такою ж твердістю, з якою прожите було недовге життя митрополита, Петро Могила на першому місці ставить головний свій даробок – колегію, чи академію... Нечуваним був той факт, що засадовим стосовно системи викладання в цій православній школі був передовий досвід єзуїтських колегій. Не здійснились глобальні заміри київського митрополита, натомість пережило лихоліття й справило вирішальний вплив на духовну історію України його улюблене дітище».

М. Попович. «Нарис історії культури України»

4. Українське книговидання

Піднесення освіти стимулювало появу та поширення на українських теренах книговидання. Адже без книжок школи не могли існувати. Ось чому разом із навчальними закладами створювали й друкарні, зокрема в Острозі, Львові,

↑ Львівський «Буквар». 1574 р.

↑ Титульна сторінка Острозької Біблії. 1581 р.

Києві. Появі книговидання в Україні сприяла діяльність **Івана Федорова (Федоровича)**. Зазнавши переслідувань у Московії, він на початку 70-х років XVI ст. прибув до Львова. У створеній за допомогою меценатів друкарні 1574 р. І. Федоров надрукував «Апостол». Книга вийшла накладом близько 1000 примірників, з яких збереглися 90. Того ж року він видав перший український друкований підручник для навчання грамоти – «Буквар». Збереглося два примірники львівського «Букваря»: у бібліотеці Гарвардського університету (США) і у Британській бібліотеці в Лондоні.

І. Федоров надрукував ще один «Буквар» – 1578 р., під час перебування в Острозі, куди його запросив князь В.-К. Острозький. В Острозі було видано справжній шедевр з-поміж стародруків – **Острозьку Біблію** (1581). Вона стала першим повним друкованим виданням Біблії церковнослов'янською мовою.

ЗАУВАЖТЕ

Острозька Біблія налічує 1256 сторінок. Аби не допустити помилки чи неточностей, її виданню передувала тривала робота з дослідження та перекладу тексту. Було зібрано церковнослов'янські, грецькі, латинські та давньоєврейські тексти. Працювали кілька десятків пе-

рекладачів. Князь листувався з Вселенським Патріархом. Острозьке видання було оцінено сучасниками. Примірники Біблії придбали королівські бібліотеки Франції та Швеції. Тривалий час Острозька Біблія залишалася єдиним подібним виданням.

З-поміж перших друкованих українських книжок були граматики – підручники для вивчення мов. У 1591 р. у друкарні Львівського братства було надруковано «Адельфотес» – підручник грецької мови для слов'ян, укладений викладачами й учнями Львівської братської школи за участю її першого ректора.

Слава автора першої граматики церковнослов'янської мови у східнослов'янських землях належить українському вченому **Лаврентію Зизанію**. Свою

книжку «Грамматика словенська» він видрукував у Вільно 1596 р. Л. Зизаній був також автором «Лексиса» – першого українського друкованого словника, де понад тисяча церковнослов'янських слів перекладено староукраїнською літературною мовою. У 1619 р. у тому ж Вільно вийшла друком «Грамматика слов'янська» *Мелетія Смотрицького*. За цим підручником близько 150 років (до кінця XVIII ст.) навчалися мови учні українських, білоруських, болгарських, російських, сербських та інших православних шкіл.

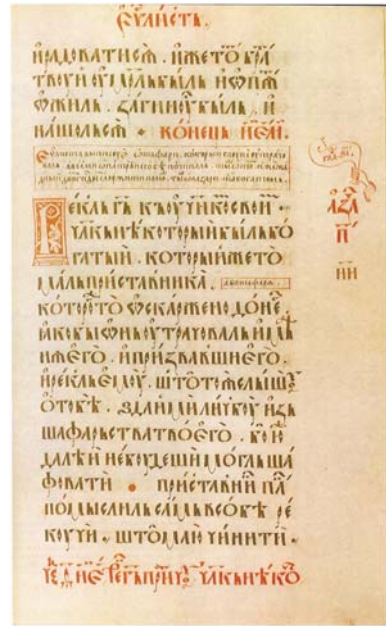
5. Розвиток української мови. Літописання

Протягом XVI ст. відбувалися важливі зрушення в розвитку української мови. Вони стосувалися насамперед мови літературної. Окрім церковнослов'янської, застосовували книжну (літературну) староукраїнську (у другій половині XVI ст. її називали «простою мовою»). «Проста мова» була наближена до мови розмовної. Використовували її надзвичайно широко в судових та урядових документах, полемічних та ораторсько-проповідницьких творах, поезії, літописах.

Церковні книги й надалі писали церковнослов'янською мовою, яка була складною та часто залишалася не зрозумілою народові. Саме тому для потреб церкви почали застосовувати «просту мову». Тож від другої половини XVI ст. почали з'являтися переклади церковних текстів «простою мовою». Першою відомою книгою Святого Письма, написаною літературною староукраїнською мовою, є Пересопницьке Євангеліє (1556–1561). У пам'ятці засвідчено фонетичні, граматичні, лексичні й синтаксичні особливості живої української мови XVI ст.

Розвиток української мови знайшов утілення у продовженні традиції літописання, що сформувалася в часи Русі-України. До найзначніших літописів тієї доби слід віднести Короткий київський літопис XIV–XVI ст. і так звані литовські, або західноруські літописи. У *Густинському літописі* виклад подій доведено до 1597 р., описано виникнення козацтва, укладання Берестейської унії. Він написаний мовою, близькою до тогочасної народної розмовної мови. Автор використав різноманітні візантійські, польські, місцеві та інші джерела, що засвідчує високу культуру літописання у той період.

Про події від 1500 р. до 1636 р. оповідає *Острозький літопис*, але він є не самостійним твором, а компіляцією з популярної в той час хроніки Мартина Бельського. На думку вчених, найкраще події 20–30-х років XVII ст. були описані у *Львівському літописі*, оповідь якого доведена до 1649 р. У ньому йдеться як про події місцевого, так і всеукраїнського значення.

↑ Сторінка Пересопницького Євангелія з глосами

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Розвиток освіти у XVI ст. поєднував у собі спадщину Русі-України та нові тенденції, викликані реформацією. Братські школи засновували у багатьох містах, а доступ до них усіх станів сприяв піднесенню початкової освіти.
- Першою вищою школою стала Острозька академія, навколо якої згуртувалися провідні вчені та педагоги доби. Освітній гурток, що діяв в Острозі, підготував та видав у власній друкарні перші підручники для шкіл.
- Важливу роль у культурно-освітньому житті відіграв Київ. Заснована П. Могилою Києво-Могилянська колегія стала центром культурного та освітнього життя на українських землях.
- Піднесенню української культури сприяло започаткування книговидання. Книжна справа швидко поширилася серед братчиків, що дало змогу друкувати літературу, як церковну, так і світську.
- Розвиток освіти та книговидання забезпечив розвиток української мови. Староукраїнську («просту») мову дедалі більше використовували у діловодстві, літературі. Розвиток мови засвідчило видання літературною староукраїнською мовою Пересопницького Євангелія та Острозької Біблії.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ Заснування у Львові братської школи ▶ заснування князем В.-К. Острозьким друкарні та школи, виникнення острозького культурно-освітнього осередку ▶ створення Пересопницького Євангелія ▶ створення Острозької Біблії.
2. Встановіть причинно-наслідковий зв'язок між відновленням вищої православної ієрархії та розвитком освітнього осередку у Києві.
3. Проаналізуйте поширення на теренах України братських шкіл, колегіумів та друкарства. Чому ці явища відбувалися спочатку на західних землях, і лише згодом – на східних?
4. Дайте відповіді на запитання.
▶ Якою була роль Острозької академії в історії української культури? ▶ Як книговидання впливало на розвиток культури? ▶ Якою мовою в XVI ст. користувалися в українських землях для написання різноманітних судових та урядових документів, літературних творів, літописів, а якою – для написання церковних книжок? Чим вони відрізнялися?
5. Про видання якої книжки йде мова у джерелі? Про які явища/процеси свідчить її поява? «Всесильною правицею Всевишнього Бога, задумом і старанням благочестивого князя Костянтина Костянтиновича Острозького, воєводи київського, маршалка землі Волинської, старости Володимирського, який звелів влаштувати дім для друкування книг, а до того ж і дім для навчання дітей у своєму родовому славному місті Острозі, що у землі Волинській. І вибравши знавців божественного писання, грецької, латинської і руської мов, поставив їх навчати дітей. Із цієї причини надрукована ця книжка для першого дитячого навчання, по-грецьки альфавіту, а по-руськи азбуки, многогрішним Іоанном Федоровичем».
6. За допомогою додаткової літератури та інтернет ресурсів підготуйте повідомлення про особливості навчання у Львівській братській школі, якими були права та обов'язки учнів цієї школи.

Завершення будівництва палацу
К. Корнякта у Львові

1572

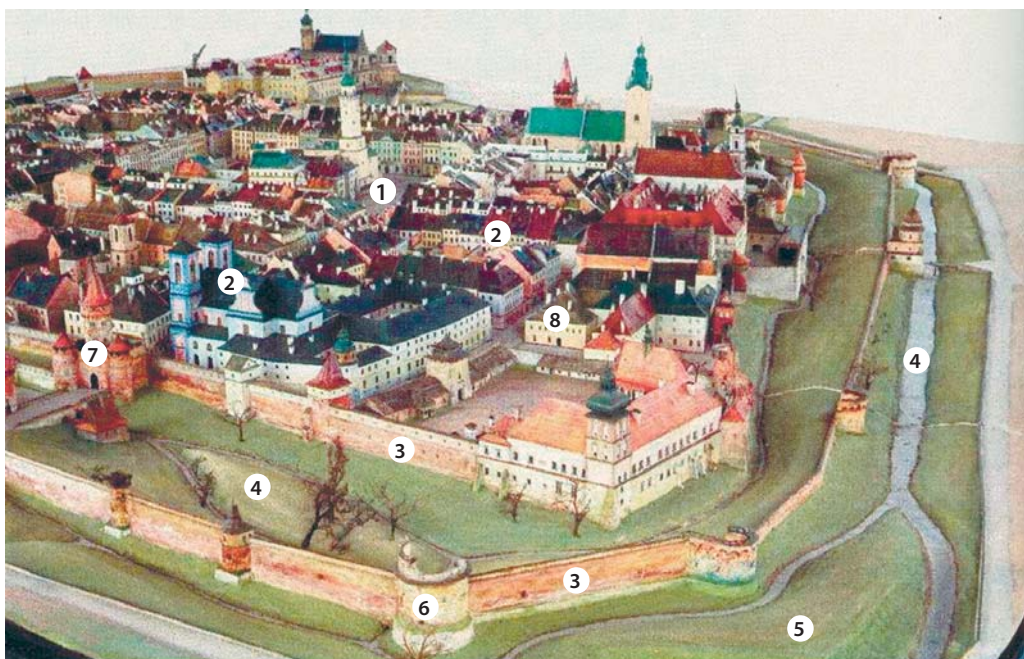
1580

1629

Будівництво ансамблю Успенської церкви у
Львові

§ 9 Містобудування, архітектура, образотворче мистецтво та драматургія XVI – першої половини XVII ст.

1. Особливості містобудування

↑ Львів у XVII ст.

З поширенням в Україні магдебурзького права міські будівничі (передусім на західноукраїнських землях у складі Польщі) дедалі частіше почали використовувати елементи регулярної забудови, яка передбачала чітке, відповідно до геометричної сітки, розташування основних будівель та ансамблів – головної

площі, кварталів, вулиць. Центральною частиною міста, з якої й починалося будівництво, була площа з ратушею посередині (ілюстрація на с. 67) – ринкова площа (1) у вигляді прямокутника або квадрата. Від кожного її рогу відходило по дві вулиці (2). Кілька вулиць розташовувалися паралельно кожній зі сторін площі, інколи вулиці перерізували окремі сторони. Найважливіші вулиці перетинали все місто.

Захисну функцію виконували мури (3), якими обводили місто, а також рови (4) й вали (5). На мурах зводили оборонні вежі (6) та облаштовували по кілька в'їзних брам (у Львові дві) (7). Захисні споруди обмежували територію міста, тому його внутрішня забудова була надзвичайно щільною. Житлові будинки зводили на невеличких ділянках землі, вони були кількоповерховими, розташовувалися впритул один до одного. На вулицю виходив тільки вузенький **фасад** із **порталом** і двома вікнами поруч – для освітлення сіней та кімнат, а на другому й третьому поверхах – по троє вікон (двоє, розташовані ближче, були в світлиці, а третє, окреме, – у спочивальні) (8). Не були рідкістю дерев'яні будинки або дерев'яні прибудови до кам'яниць.

СЛОВНИК

Фасад – передній бік будинку або споруди в архітектурі.

Портал – архітектурно оформлений вхід до споруди.

Приміщення на першому поверсі таких споруд використовували для господарських потреб: як крамниці, склади, різні контори. Другий і третій поверхи були житловими. Будинки споруджували з каменю, тому їх називали *кам'яницями*. Нова забудова зазвичай поєднувалася з традиційною. Так, зокрема, постали житлові квартали Львова, який правив за взірець для багатьох міст.

На Київщині та Брацлавщині, які за тих часів потерпали від татарських і ногайських нападів, міста здебільшого виникали поблизу замків і перебували під їхнім захистом, а також поблизу давніх городищ, де для зведення міських укріплень використовували вали й рештки оборонних споруд минулих часів. Такі міста, як Київ, Володимир, Чернігів, Новгород-Сіверський, зберігали давнє планування, в основу якого було покладено особливості рельєфу. Житлова забудова цих міст лишалася майже повністю дерев'яною.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. На яких особливостях архітектури та містобудування в Україні наголошує французький офіцер? Із чим це пов'язано?

«Усі будинки в цій країні дерев'яні, так само як у Московії та в Польщі. Мури міст зроблені тільки із землі, їх підтримують палі з поперечно покладеними дошками, немов загата; такі мури можуть досить легко загорітися, проте вони краще витримують гарматну стрілянину, ніж кам'яні. Усі ці міста укріплено кілька років тому, і пан де Боплан, французький інженер, якому громадськість завдячує двома зробленими ним дуже докладними картами України, позначив на картах укріплення більшої частини цих місцевостей. Крім них, немає жодного містечка чи селища, не обведеного стіною і не забезпеченого принаймні ровом для охорони від нападів татар, які часто навідується в ці краї».

П. Шевальє. «Історія війни козаків проти Польщі». 1663 р.

2. Стиль ренесанс у світській та церковній архітектурі

Містобудування в українських землях XVI ст. зазнавало відчутного впливу мистецького стилю *ренесанс*. Особливо яскраво ренесансні риси втілено в західноукраїнських містах. Та це й не дивно, адже проекти забудови міст часто замовляли архітекторам-європейцям.

Унікальною пам'яткою ренесансної світської архітектури є ансамбль споруд центру Львова – площа Ринок. Чи не найдосконаліший її зразок – Чорна кам'яниця. Таку назву пам'ятка отримала в середині XIX ст., коли її фасад пофарбували в чорний колір. А споруджено будинок у 1588–1589 рр.

Найошатніша з житлових будівель, а також найвидатніша пам'ятка світського ренесансного будівництва Львова – будинок Корнякта на площі Ринок. Будинок Корнякта – єдина тогочасна споруда в житловій забудові міста, зведена на двох будівельних ділянках, що дало змогу розпланувати внутрішній двір із відкритими аркадами-лоджіями, які оточують подвір'я з трьох боків. Будинок звів у 1580 р. італійський архітектор Петро із Барбони за участю його учня Павла Римлянина.

На початку XVII ст. помітні зміни спостерігалися і в церковному будівництві. Йдеться передусім про ширше використання каменю. Окрасою Львова є **каплиця** Боїмів, збудована у 1615 р. та оздоблена розкішним різьбленням.

↑ Чорна кам'яниця у Львові

СЛОВНИК

Каплиця – невеличка споруда без вітваря для відправ і молитов.

↑ Каплиця Боїмів у Львові

↓ Схема Ансамблю Успенської церкви у Львові

З-поміж пам'яток тогочасного ренесансного церковного будівництва Львова найвідомішими є ансамбль Успенського братства (с. 69), який складається з Успенської церкви, каплиці Трьох Святителів, дзвіниці (вежі Корнякта).

Вежа Корнякта, що сягає 65 м висоти, одразу стала символом Львова. Вежу будував у 1572–1578 рр. архітектор Петро Барбон на кошти К. Корнякта. У будівлі поєднано традиції ренесансної архітектури й української, утіленням якої є дерев'яні вежі-дзвіниці храмів.

3. Оборонний стиль у світській архітектурі. Bastionna архітектура

Роздивіться зображення українських замкових споруд XVI–XVII ст. на с. 70 і 71, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. **1.** Виділіть спільні та відмінні риси у зовнішньому вигляді зображених споруд. **2.** Як гадаєте, які фактори вплинули на їхній зовнішній вигляд?

Усталену в попередню епоху баштову систему укріплень, коли основу фортифікації становили високі й товсті мури, українські архітектори застосовували до кінця XVII ст. При цьому міські укріплення на Подніпров'ї та Лівобережжі будували переважно з дерева.

У XVI ст. відбудовували та модернізували старі фортеці, проте будували й нові. На початку століття було відновлено Київський замок, на спорудженні якого, за свідченням джерел, працювало 20 тис. теслярів. Крім того з'явилися Вінницький, Корецький, Білоцерківський замки.

Особливості тогочасної архітектури яскраво втілює величний Меджибізький замок (у нинішньому смт. Меджибіж Хмельницької обл.), докорінно перебудований у середині XVI ст. Ця споруда, так само як і Кам'янець-Подільська фортеця, не мала правильної форми, оскільки під час будівництва архітектори прагнули враховувати особливості рельєфу. Замок спорудили на високому мисі, де зливаються річки Південний Буг і Бужок. Пам'ятка є прикладом замку перехідного типу – від споруд з оборонними стінами і вежами до замків-палаців.

Будівництво оборонних споруд не втратило значення і в XVII ст. Перевагу віддавали **бастіонним укріпленням** – невисоким п'ятикутним виступам і вежам, висунутим назовні за межі стін, які давали змогу вести вогонь уздовж захисних мурів. Саме такі укріплення мала Жовква, заснована наприкінці XVI ст., та Броди, що виникли в 30-х роках XVII ст.

↑ Макет Київського замку

↑ Меджибізький замок. Сучасне фото

Бастіонна система вплинула навіть на будівництво палаців. Поєднання рис нової оборонної архітектури з палацовою властиве замкам Збараж (нині Тернопільська обл.) та Підгірців (нині Львівська обл.). Замок у Збаражі за проєктами італійського та голландського архітекторів будували князі брати Криштоф та Юрій Збараські починаючи з 1620 р. Укріплення склалися з високих та широких валів, зміцнених на чотирьох виступах п'ятикутними бастіонами. Вали оточував рів завширшки майже 40 м. У середині укріплення розташовано двоповерховий житловий палац.

Замок у с. Підгірцях Бродівського району Львівської області є найдовершенішим зразком палацової архітектури XVII ст. в Україні. У ньому поєднано риси архітектури ренесансних палаців та нових для того часу бастіонних укріплень. Замок дає уявлення і про зміни у зведенні магнатських резиденцій: від суворох оборонних замків до розкішних палаців. Замок споруджено для великого коронного гетьмана Польщі Станіслава Конецпольського на місці давнішого укріплення. Будівництво його тривало протягом 1635–1640 рр. Проєктував замок французький інженер Г. Л. де Боплан.

↑ Замок у Збаражі. Сучасне фото

↑ Палац у Підгірцях. Сучасне фото

4. Мурована храмова архітектура

Через постійну загрозу несподіваних нападів зі Степу риси оборонної архітектури мали навіть окремі церкви, монастирські споруди, синагоги тощо. Великі монастирі подекуди набували вигляду справжніх фортець, захищених міцними мурами з вежами-бастіонами.

Таким є Троїцький монастир у с. Межиріч (нині Рівненська обл.). Сучасних обрисів він набув на початку XVII ст., коли Януш Острозький, останній представник сла-

↑ Троїцький монастир у с. Межиріч. Сучасне фото

ветного роду, передав його католицькому ордену францисканців. Монастир перебудували, перетворивши на фортецю за класичним зразком оборонного монастирського будівництва.

Більше мурованих церков з'явилося на Волині. 1632 р. у Луцьку розпочато спорудження Хрестовоздвиженської церкви. Утім, більшість храмів і надалі будували з дерева.

5. Розвиток скульптури

У XVI ст. водночас і в тісному зв'язку з архітектурою бурхливо розвивалося мистецтво **скульптури**. У скульптурних зображеннях втілювали ренесансні ідеї. Наприклад, львівські споруди Чорної кам'яниці, будинку Корнякта, каплиці Трьох Святителів, Успенської церкви тощо прикрашені скульптурними рельєфами та пишним різьбленням.

Набув поширення і скульптурний портрет. Скульптурні портрети встановлювали

↑ Скульптури на даху будинку Корнякта

→ Макет надгробка К. І. Острозького

насамперед на надгробках. Надгробки замовляли, щоб уславити образ померлого, увічнити його для нащадків. В Успенській церкві Києво-Печерського монастиря 1579 р. було встановлено надгробок К. І. Острозького: одягнений у лицарський обладунок князь спочивав на ложі. Така композиція скульптури цілком відповідала ренесансним традиціям: померлого нерідко зображали ніби уві сні.

6. Іконопис та світський живопис

Яскраві національні риси втілено в різьбленому обрамленні ікон та **іконостасів**. Справжньою перлиною українського мистецтва є іконостас П'ятницької церкви, створений львівськими митцями в першій половині XVII ст. Шедевром по праву вважають іконостас Успенської церкви у Львові. Ікони для

СЛОВНИК

Іконостас – стіна з ікон у храмі східного (візантійського) обряду, яка відокремлює вівтар від центральної частини церкви.

← Благовіщення. Ікона з церкви в Іваничах поблизу Володимира на Волині. 1579 р.

нього малювали видатні львівські художники Федір Сенькович та Микола Петрахович.

Традиції перемишльської школи розвивали у кількох провінційних осередках, серед яких чільне місце належить Самбірському, де працювали кілька митців на чолі з Федуском – автором храмового «Благовіщення» 1579 р. із церкви в Іваничах поблизу Володимира на Волині. Від другої чверті століття зростає роль львівського осередку.

Від першої половини XVII ст. збереглися оригінальні зразки київської школи релігійного малярства. Найвизначнішою її пам'яткою є храмова ікона Святого Миколая в церкві Святого Миколая Набережного.

Роздивіться портрет К. Збарзького і виконайте завдання. Уявіть, що ви працюєте в Національному музеї історії України. Вам необхідно презентувати відвідувачам і відвідувачкам картину «Портрет князя Криштофа Збарзького». У підготовці екскурсії можна використати слова: *жупан* – приталене вбрання під верхнім одягом; *делія*, або *кунтуш* – верхній одяг, вдягнений поверх жупана; *персидська парча* – тканина, яку використовували для пошиття верхнього одягу.

→ Портрет князя Криштофа Збарзького. Невідомий художник. 1622–1627 рр.

Наприкінці XVI ст. виник світський портретний живопис. Його найдавнішим зразком є портрет короля Стефана Баторія, створений для львівської ратуші Войцехом Стефановським (1576). Проте з оригінальних пам'яток зберігся лише портрет сяноцького каштеляна й перемишльського старости Яна Гербурта. Лише в пізніших копіях відомі портрети членів родини князів Острозьких.

Активно розвивався портретний живопис у XVII ст., хоча збереглися відтоді лише поодинокі оригінальні зразки. Портрет був популярним серед вищих верств суспільства. У замках збирали цілі галереї.

Зразком парадного портрета першої половини XVII ст. (найдавнішим серед збережених) є рідкіс-

← Портрет Стефана Баторія. Художник В. Стефановський. 1576 р.

не зображення на повен зріст князя Криштофа Збараського (с. 73). Портрет одного з останніх представників давнього князівського роду, який належав до найвпливовіших і найзаможніших князівських родин України, створено впродовж 1622–1627 рр.

Інші світські жанри розвивалися мало й відомі лише з поодиноких фактів та пам'яток. Так, свідченням розвитку історичного малярства є символічна композиція «Рокош під Сандомиром». Про батальне малярство свідчить картина «Битва при Клушино» з костюлу в Жовкві, яка нині зберігається у Львівській картинній галереї.

7. Книжкова гравюра

СЛОВНИК

↑ Євангеліст Лука. Гравюра з «Апостола» 1574 р.

Гравюра – вид мистецтва графіки, що охоплює різноманітні способи ручного оброблення дощок чи металевих пластин і друкування з них відбитків.

У 1574 р. з появою першої надрукованої І. Федоровим в Україні книги – «Апостола» – з'явилася книжкова гравюра. Нове мистецьке явище започаткували зображення Євангеліста Луки та друкарська марка І. Федорова.

З-поміж тогочасних українських гравюр окремі присвячено світським сюжетам. Перші такі гравюри було вміщено як ілюстрації до «Віршів на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного...». Це зображення було першим українським світським портретом у гравюрі, першим в українському мистецтві кінним портретом.

8. Розвиток музичного мистецтва

СЛОВНИК

XVI–XVII ст. – період розквіту музичного мистецтва на українських теренах. Найбільшого розвитку набули жанри народної пісні та **думи**, які прославляли героїв боротьби проти турків та татар. Як правило, пісні супроводжувалися грою на різних музичних інструментах: бандурі, лірі, цимбалах, кобзі. Часто тематикою для пісень ставали теми соціально-побутового характеру (відносини між людиною та природою, праця на землі, особисті стосунки між людьми). Оспівували працьовитість, героїзм, любов до рідної землі. Виконавцями дум та історичних пісень

Думи – ліро-епічні твори українського фольклору на історико-героїчну та побутову тематику.

були мандрівні співці – кобзарі, бандуристи, лірники. Вони мандрували українськими містами й селами, інколи супроводжували козаків у походах.

Поряд із народною музикою розвивалось і музичне мистецтво у братських школах та Києво-Могилянській колегії. Чимало випускників колегії ставали відомими, потрапляли до дворів європейської знаті, де робили гарну кар'єру.

З розвитком інструментальної музики у Києві, Львові, Кам'янці та інших містах виникли музичні цехи на кшталт ремісничих. Цехові музиканти грали на весіллях, різноманітних народних святах чи церемоніях.

9. Зародження театру

Прочитайте інформацію про появу вертепу на українських землях, роздивіться ілюстрації, дайте відповіді на запитання.

1. Що ви знаєте про сучасний вертеп?

2. Чи зазнав змін цей театр упродовж століть? Відповідь обгрунтуйте.

СЛОВНИК

Вертеп – старовинний пересувний ляльковий театр, де виконували п'єси на релігійні та світські теми.

Розвиток українського театру сягає часів Русі-України, де були популярні виступи народних співців та скоморохів.

У середині XVI ст. на українських теренах виникли шкільні театри, які діяли при братських школах. На уроках риторики учні вчилися декламувати вірші, створювати та виголошувати промови. Викладачі писали вірші на релігійну та світську тематику, а учні виконували їх під час свят та зустрічей зі знатними особами. Згодом на українських землях набула поширення *шкільна драма*, яка передбачала постановку релігійних творів латиною. Спочатку шкільні драми ставили тільки у єзуїтських колегіумах, але згодом вони з'явилися і в православних школах. Для відпочинку глядачів між актами релігійної драми ставили комедійні сценки – *інтермедії*.

Від XVII ст. веде початок **вертеп** – ляльковий театр. Вистави вертепу відбувалися у спеціальній двоярусній дерев'яній скриньці, що мала вигляд двоповерхового будиночка.

Вистава складалася з двох частин: релігійної та інтермедійної з побутовими мотивами. Починалася вистава з релігійної частини, яка відбувалася на верхньому ярусі будиночка. Тут ставили сцени про народження Христа, винищення немовлят царем Іродом, про його смерть. Потім дійство переходило на нижній ярус скриньки, де розігрували сцени з народного життя. Персонажі розмовляли народною мовою. Замість людей у вертепі виступали ляльки. Їх виготовляли з дерева й тканини, а потім розфарбовували. Актори за допомогою різних пристроїв рухали ляльок і розмовляли різними голосами.

↑ Вертепна скринька

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- З поширенням магдебурзького права в українських містах з'явилися елементи регулярної забудови, яка передбачала чітке розташування будівель.
- У XVI ст. в українській архітектурі з'явилися риси європейського стилю ренесанс. Потребами часу було обумовлено будівництво захисних споруд – фортець, замків, храмів, а також палаців з бастионними укріпленнями.
- В українському образотворчому мистецтві поряд із традиційними жанрами (фрески, іконопис, книжкова мініатюра) з'явилися нові – скульптура, гравюра, портретний і батальний живопис.
- У XVI–XVII ст. на українських землях активно розвивалося музичне мистецтво. Набули поширення народні історичні пісні та думи на соціальну та побутову тематику.
- XVII ст. – час розвитку шкільної драми та лялькового театру-вертепу на українських землях.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Про яке мистецьке явище доби йдеться в тексті джерела? Про що свідчить поширення цього жанру?

У листі до сестри (1616) князь Заславський писав: *«Прошу, дай мені, ваша милість дорога пані сестро, намалюватися і пана (чоловіка) проси, ваша милість, а я теж зображення своє пошлю вашій милості, принаймні знадобиться страшити дітей, коли будуть на чомусь дуже наполягати».*

2. У параграфі часто згадується ім'я Корнякта. Використовуючи додаткові матеріали, з'ясуйте факти його біографії. Ким він був? Чому на його честь назвали вежу і палац у м. Львові? Який внесок у розвиток міста Львова зробив? Чи можна його назвати меценатом? Ваше дослідження оформіть у вигляді проекту-презентації.

3. Виберіть із переліку пам'ятки, створені в XVI–XVII ст. Свій вибір поясніть.

Десятинна церква в Києві; гравюри Львівського «Апостола»; мініатюри Пересопницького Євангелія; ікона Богородиці з Успенської церкви в с. Дорогобужі; ікона Успіння Богородиці Олексія Горошковича; Меджибізький замок; Луцький замок; будинок Корнякта; ікони М. Петраховича для Успенської церкви у Львові; портрет князя Криштофа Збарзького; Софійський собор у Києві.

4. Які зі споруд належать до ренесансних архітектурних пам'яток Львова?

Будинок Корнякта; Успенська церква з вежею Корнякта; каплиця Боїмів; Софійський собор; каплиця Кампанів; Чорна кам'яниця; каплиця Трьох Святителів; Золоті ворота.

5. Дайте визначення поняттям та термінам.

Кам'яниця; каплиця; скульптура; гравюра, вертеп.

6. Дайте відповіді на запитання.

► Чим відрізняється містобудування та архітектура XVI ст. від архітектури попередніх століть? ► Що було особливого в будівництві оборонних споруд? ► Які особливості мали українська скульптура та живопис у другій половині XVI ст.? ► Чому появу гравюри пов'язують із початком книгодрукування? ► Які особливості будівництва тогочасних оборонних споруд? ► Які ознаки мав український живопис у першій половині XVII ст.? ► Яка тематика українських історичних пісень?

§ 10 Повсякденне життя представників основних верств українського суспільства XVI – першої половини XVII ст. Практичне заняття

1. Повсякденне життя української шляхти

Прочитайте тексти джерел 1–3, дайте відповіді на запитання. **1.** Чим, на думку автора джерела 1, зумовлений особливий статус шляхтича? **2.** На основі текстів джерел 2, 3 визначте, які зміни у становищі верстви, що мала «владу і зброю», відбулися на кінець XVI ст. – початок XVII ст. порівняно з попередніми часами. Із чим це було пов'язано? **3.** Роздивіться картину В. А. Стриєвського «Польська шляхта в Гданську». Представників яких суспільних верств ви бачите на картині? Які почуття вона у вас викликає? До якої із наведених цитат, на вашу думку, ця картина найбільше підходить?

↑ Польська шляхта в Гданську. Художник В. А. Стриєвський. Кінець XIX – початок XX ст.

1. *«Шляхтич завжди веселий у своєму королівстві, співає й танцює вільно, не маючи над собою жодних примусових обов'язків, бо не винен королеві, своєму вищому володареві, нічого, окрім титулу, двох грошей з лану і військової служби. Четвертого ж над шляхтичем немає нічого, що б псувало йому настрої у Королівстві».*

Український мислитель С. Оріховський-Роксолан

2. *«Руська шляхта поміж ними дуже нечисленна, наслідують польській і, схоже, соромиться того, що належить до іншої, аніж римська, віри, щоденно переходячи до неї, хоча вся знає і всі ті, що титулюються князями, вийшли з грецької віри».*

Французький інженер Г. Л. де Боплан

3. *«Раніше вважалося обов'язком селянина обробляти землю, а купцеві займатися міськими справами. Шляхтич же займався лицарським ділом і безперервно воював. Тепер у нас нема вояків, нема людей мужніх і героїв, проте є корчмарі, гондлярі й посередники... Найбільшим героїзмом у них вважається знати дорогу, якою гонять биків з маєтку до Гданська, бо всі заможні торгують волами, кінями, вином, медом, горілкою, перцем, оселедцями, рибою, дичиною і всяким хлібом... Усе, що мають їхні підлеглі у своїх домах на продаж, вони велять принести на панський двір, скуповують за найнижчими цінами і відправляють до міста... Туди ж вони відвозять і свої власні продукти».*

Польський учений-енциклопедист Ш. Старовольський

2. Особливості повсякденного життя українських містян Львова

Прочитайте текст джерела 4 і дайте відповіді на запитання. **1.** Що ви дізналися з джерела про мешканців та мешканок західноукраїнських міст, які належали до громад: 1) русько-української; 2) єврейської; 3) вірменської; 4) польської? **2.** Які факти свідчать про багатоетнічний та багатоконфесійний склад населення західноукраїнських міст? **3.** Що є прикладом толерантного співжиття та віротерпимості?

4. *«У Русі багато віросповідань. Є християнська релігія, підпорядкована римському первосвященникові. Вона панує і переважає, хоча представники її нечисленні. Друга віра, руська, яка зберігає грецький обряд, більш поширена й охоплює всю Русь. Третя віра – іудейська; її прихильники, іудеї, – не лихварі, як у християнських землях, а ремісники, землероби або великі купці, які часто тримають у своїх руках громадські побори й податки. Четверта віра – вірменська, переважно в містах Кам'яниці та Львові. Вірмени – досить досвідчені купці, які доводять зі своїми товарами до Кафи, Константинополя, єгипетської Александра, Алькаїра й країн Індії. В одязі та церковній службі русини наслідують греків. У них є своє письмо й алфавіт на зразок грецького, дуже з ним подібний. Євреї користуються єврейським письмом і грамотою; займаються також і науками: астрономією та медициною. Вірмени мають свій обряд і своє письмо. Зі святих вони найбільше шанують апостола Фадея, переконуючи, що він навернув вірмен у християнство.*

...У руських церквах при богослужінні читають і співають... слов'янською мовою; у вірменських церквах – вірменською мовою; в іудейських синагогах моляться єврейською мовою. Християни ж римського обряду співають, моляться й читають латинською мовою».

М. Маховський. «Трактат про дві Сарматії». 1517 р.

Прочитайте тексти джерел 5 і 6, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. **1.** Що передбачав привілей короля Сигізмунда II Августа 1572 р.? Дайте відповідь, завершивши речення: «За привілеєм короля Сигізмунда II Августа 1572 р., українці Львова здобули право...» Чи став привілей 1572 р. реальністю в житті української громади міста? Своє міркування доведіть, навівши рядки з джерела 7. **2.** Випишіть із тексту джерел опорні слова-історизми, за якими будете характеризувати повсякденне життя у Львові. **3.** Порівняйте зміст фрагментів джерел 6 і 7. Яке з них найдостовірніше засвідчує становище українських містян на західноукраїнських землях наприкінці XVI ст.? Чому так вважаєте? На яких особливостях релігійної ситуації у Львові наприкінці XVI ст. наголошено у джерелі 7? Якими явищами та подіями зумовлене таке становище містян-українців? Яку роль, за свідченням джерела, відіграє Львівське Успенське братство в повсякденному житті львів'ян?

5. *«...Хочемо та постановляємо, щоб українці нарівні з іншими міщанами та перед міщанами поляками римської віри вживали всіх прав, привілеїв, вільностей, прерогатив та імунітетів, наданих місту Львову з різних нагод і різними способами найяснішими нашими попередниками.*

Священники їхні церкви грецького обряду, які тепер живуть і будуть у майбутньому, повинні бути вільними та звільнені від будь-яких податків. Усім згаданим українцям грецького обряду надається львівське міське право. Також на

уряди бурмистрів, лавників та інші префектури у цьому місті можна та треба нашому теперішньому й майбутньому старості обирати та призначати [українців]; своїх синів [українці] можуть та мають право давати та посилати для навчання вільних мистецтв до початкових шкіл, гімназій та вищих шкіл, які існують як у нашому місті, так і будь-де в королівстві та в наших володіннях; вони можуть вивчати будь-які, без винятку, цехові ремесла та в них працювати, навчати товаришів та учнів будь-якого ремесла, засновувати цехи та ремісничі братства і, згідно із звичаєм, бути у них старшими і сеньйорами, а майстри будь-яких польських ремесел зобов'язані приймати та допускати українців до цього роду ремесла та цехів. Вільно також їм українцям будь-якого роду товарами, як би вони не називалися, продавати сукно та будь-які інші купецькі та крамарські товари; вільно їм у приватних будинках, так і на будь-яких публичних місцях завжди та в будь-яку пору виставляти на продаж вина, виготовляти мед, пиво та будь-які інші напої».

З привілею короля Сигізмунда II Августа. 1572 р.

6. «...Насамперед змушувала рада м. Львова великим насильством нас, осілих міщан, наших дітей і нашу челядь, до послуху папського костьола, до свят нового календаря, мордуючи в'язницями й караючи штрафами. Вранці, в день св. Маргарити, пославши своїх міських слуг, насильно виволокли й кинули до темної в'язниці у вежі під ратушею Василя, учня сідляра Юрія Рогатинця, а також челядників, кушніра Юська, кушнірчика Івана та учня Іванка. Потім, на прохання й вимогу наших братів та своїх сусідів, арештовані були випущені. Однак члени ради обіцяли самі зберегти мир лише при тій умові, якщо звільнені з-під арешту, під страхом сурової урядової кари, не протестуватимуть і не почнуть судової справи. А такого навіть у поганській державі не терпить християнський народ...».

Зі скарги Львівського Успенського братства. Січень 1593 р.

3. Історичні джерела про повсякденне життя українських селян

Прочитайте тексти джерел 7 і 8, дайте відповіді на запитання й виконайте завдання. **1.** На яких особливостях становища українських селян наголошують автори джерел? Чи заслуговує на співчуття становище селян? З якими проблемами стикалися українські селяни, які мешкали на межі зі Степом? **2.** Чи достатньо свідчень у поданих джерелах, аби вповні відтворити картини тогочасного повсякденного життя селян? Як ви гадаєте, чому документів про життя селян не було багато? **3.** Проаналізуйте одне із джерел відповідно до правил роботи з історичними джерелами (с. 5).

7. «У селянських хатах руських місцевостей нема димарів, а лише піч, у якій чи перед якою на возниці все готують. По два боки в стінах хати є кілька отворів – вікна, які, залежно від вітру, відкривають чи зачиняють, щоб ними дим виходив надвір...».

«Димарі з жовтої глини, приміщені між дерев'яними ґратами, стирчать на даху, як грубі вежі, а хто більш дбайливий, обтикає їх назверх соломною або дошками, щоб вберегтися від дощу...».

Діти бігають або цілком голі, або тільки в сорочці, аж доки доростуть, що можуть працювати в полі. Тоді дають їм, як ціле убрання й пару чобіт. А до того часу скачуть при печі, що є немов замком свободи, й дуже зручно видряпуються на неї й з неї, навіть зовсім малі, що не вміють ще вільно ходити по рівній землі».

Зі щоденника німецького мандрівника У. фон Вердума.
Початок 70-х років XVII ст.

8. *«Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кіньми й працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими Святами (Трійцею) і на Різдво. До того ж мають возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Ще вимагають від них грошових податків, крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усіляких плодів, – а що три роки – й третього волика. Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. ...Пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються в гіршому становищі, ніж каторжанин на галері. Таке рабство є причиною того, що багато селян тікає...».*

Г. Л. де Боплан. «Опис України». 1660 р.

Роздивіться ілюстрації «Одяг шляхтянки, містянки та селянки XVI–XVII ст.». 1. Як відрізнявся одяг жінок різних верств тогочасного суспільства? 2. Які деталі одягу привертають увагу?

↑ Українська шляхтянка в літньому одязі. З альбому Ю. Глоговського

↑ Львівська містянка XVII ст. З альбому Ю. Глоговського

↑ Українська селянка в плахті і запасці. З альбому Ю. Глоговського

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Сформулюйте кілька тверджень про статус та спосіб життя української шляхти наприкінці XVI – на початку XVII ст.
2. Зробіть висновок про повсякденне життя українських містян Львова наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.
3. На основі наведених текстів джерел визначте особливості повсякденного життя українських селян.
4. Які факти з повсякденного життя різних верств українського суспільства наприкінці XVI – XVII ст. вразили вас найбільше? Чим саме?

Перевірте, чого навчилися з теми

ДАТИ ТА ПОДІЇ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.

Створення Острозької Біблії; Третій литовський статут; заснування Острозької академії; Берестейська унія; затвердження королем Владиславом IV «Пунктів для заспокоєння руського народу»; створення Пересопницького Євангелія.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

2. Установіть, про що йдеться в текстах історичних джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

А. *«Волею Божою, порадою й повелінням святійшого Кирила, архієпископа Константинограда, Нового Риму, і Вселенського Патріарха, і благословенням архієпископа, митрополита київського, галицького та всієї Русі, отця Йова Борецького, в місті Луцьку при церкві Воздвиження Чесного й Животворящого Хреста Господнього утворилася школа грецька та руська. Згідно зі стародавніми звичаями та порядками святих отців закону грецького, великим дбанням, і накладом, і пильністю міщан луцьких руського народу святого закону грецького, і милостинями всіх православних християн, як стану духовного, так і осіб княжих, панських, шляхетських і всього посполитого народу аж до вбогих удовиць, думаючи про всяку недостачу законної науки, що чиниться через нестаратливих людей».*

Б. *«Згадані два єпископи (Іпатій Потій та Кирило Терлецький) прийшли в грецькому одязі, що його носять у їхніх країнах, укланувши в просторі поміж лавами, вони, за їхнім звичаєм, поцілували землю, а згодом те саме зробили посередині цього вільного простору, а третій раз перед стопами Папи і їх, наприкінці, з пошаною поцілували; а перший з них, що називався Іпатій, дав Папі листи... Тоді... вчинили ісповідь віри, і то перший – який знав латинську мову – відчитав її латиною, а другий, Кирило, що не знав латинської мови, вчинив її по-грецьки чи руськи».*

В. *«Хочуть... панове міщани львівські школи заснувати для навчання дітей християнських усіх станів, які би мали вчитися Письма Святого грецького й слов'янського, щоб не був їхній християнський рід неначе безсловесним через свою невченість. І також купили друкарню, потрібну для тієї школи».*

Г. *«Ось розповідь про те, звідки почалася і як було створено цю друкарню: “Коли я оселився в славетнім місті Львові, обходив я багато разів багатих і благородних у світі, прохаючи від них допомоги... І це не раз, не двічі, а багато разів я робив... Знайшлися деякі невисокого священницького чину, а також незнатні з мирян, що подали допомогу. Не думаю, що робили це з достатку”».*

Д. *«Польське Королівство і Велике князівство Литовське становлять неподільне тіло, одно зібрання, один народ... Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи не роздільний сенат для всіх справ і потреб тих народів і ніколи вже не повинен він бути іншим, тобто не повинен складатися лише з сенаторів того чи того народу».*

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

3. Користуючись матеріалом підручника і додатковими ресурсами, знайдіть інформацію про Галшку Гулевичівну та Галшку Острозьку. Скориставшись схемою, вміщеною на с. 5–6, складіть історичний портрет кожної з них, порівняйте діяльність цих жінок. Висловіть припущення, що спонукало українських шляхтянок опікуватися культурою українських земель Речі Посполитої?

ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

4. Поясніть поняття й терміни і складіть з ними речення.

Фільварок; магдебурзьке право; гравюра; православні братства; полемічна література; греко-католицька церква; рента; панщина.

ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ

5. Використовуючи наведені дані, вкажіть подію і установіть причинно-наслідковий зв'язок.

Причина	Подія	Наслідок
	1566 р. 1569 р., Люблін 1586 р., Львів 1596 р., Берестя 1620 р.	

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

6. Роздивіться зображення історичних пам'яток і дайте відповіді на запитання.

Де, коли, за яких обставин, навіщо (для кого/для чого, на честь кого/чого) було створено наведені пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва? Що відомо про їхнє призначення? Які країни, на вашу думку, мали найбільший вплив на створення пам'яток такого стилю? Відповідь обґрунтуйте. Зробіть висновок про рівень розвитку культури доби.

1489

Перша писемна згадка про козаків

1556

Заснування на о. Мала Хортиця першої Запорозької Січі

§ 11 Походження українського козацтва. Запорозька Січ

Прочитайте тексти джерел, у яких вперше згадуються козаки, й дайте відповіді на запитання. **1.** З ким боролися або на кого нападали козаки, за свідченням джерел? **2.** Кому допомагали козаки у Подніпров'ї? Чому? **3.** Про які особливості козацького життя розповідають джерела?

«В той самий час Татари чинили шкоди великі на Поділлі і в Русі часто. [...] Король Казимір, скоро почувши про них, що через Дніпро переправилися, відрядив у погоню проти них Яна Ольбрахта, сина свого [...], до якого приєдналися Подоляни і Русини. Діялося то року Божого 1489. Ян Ольбрахт, бачачи, що Татари не довго на місці затрималися, але з полоном назад відходять, їм наперед як міг наввипередки на шляхи їх звичні заступив, а особливо маючи під началом козаків, тих місць знаючих [...]».

Й. Бельський. «Хроніка польська». 1586 р.

«Писав нам в ярлику своєму, що наші люди Кияни і Черкаські, прийшовши Дніпром, под Тягинею корабель твій розбили і чоловіка одного захопили і багато статків і грошей побрали. [...] Це сталося без нашої волі. Про це послали до наших урядників українних, щоб те шукали між козаками, а чого би дошукалися – дали в руки слугі твоєму Мусаці [...]».

Лист великого литовського князя Олександра до кримського хана Менглі Гірея. 1492 р.

1. Виникнення українського козацтва

Як ви пам'ятаєте, на XV ст. українські терени втратили власну державність і входили до складу кількох країн, які часто ворогували між собою. Опинившись в умовах, що загрожували самому існуванню українців як окремого народу, мешканці прикордонних територій змушені були опанувати складну військову професію. Постійна боротьба з нападниками перетворила хлібороба та ремісника на воїна особливого типу – відважного

↑ Козак. З альбому Ю. Глоговського

й хитрого, який добре володів різними видами зброї, сповненого волелюбності й повсякчас готового боротися проти будь-якого примусу. Такими воїнами були **козаки**.

Спочатку козаки мешкали здебільшого на півдні Київщини – в районі Канева, Черкас, Чигирини, а також на Східному Поділлі. Поступово просуваючись у глиб степів, вони зазвичай селилися понад Дніпром і Південним Бугом, Кальміусом та їхніми численними притоками. Особливо вабили козаків багаті на рибу й дичину місця понад Дніпровими порогами від гирла Самари, тобто від сучасного міста Дніпро, до Хортиці (в межах сучасного міста Запоріжжя) і Великого Лугу – низинних берегів Дніпра нижче порогів. Ось чому українських козаків називали *запорозькими*.

↑ Козацький зимівник. Малюнок-реконструкція

во в їхній північній, безпечнішій, частині заняттям козаків були хліборобство, городництво, садівництво, різні ремесла. Умови степу чудово підходили для вирощування коней, великої рогатої та дрібної худоби. Серед козаків траплялися теслі, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, шевці, бондарі тощо. Кожен козак був зазвичай і торгівцем, бо продавав або міняв здобуте у бою чи зароблене власною працею.

Однак козацтво формувалося не лише з постійних мешканців прикордонних територій – Київщини й Брацлавщини. Козаками ставали й численні втікачі з інших

Козак – слово, що має тюркське походження та означає «ходити, бродити, мандрувати». Також вживається у значенні «вільна озброєна людина», «шукач пригод». У різні часи ним позначали прикордонників і уходників, які жили з різних промислів і займали необжиті землі (XV ст.), запорожців і реєстровців (у другій половині XVI ст.), представників окремого козацького стану (у середині XVII ст.).

Зимівник – назва житла (хутора) і форма ведення козацького господарства на Запорожжі. Використовувалися для утримання худоби взимку, пізніше – як зимові помешкання для людей. З часом перетворилися на міцні економічні осередки.

Вояки за потребою, козаки залишалися невтомними трудівниками. Вони активно освоювали нові землі, піднімаючи цілину, прокладаючи шляхи, споруджуючи мости тощо. Понад берегами рік, на островах, у балках чи байраках козаки закладали свої поселення – **зимівники**. На освоєних землях, особли-

↑ Козаки в степу. Художник С. Васильківський. 1890 р.

регіонів України – передусім Галичини, Волині, де визиск землевласників та міської верхівки Польсько-Литовської держави був найдужчим. Поширення панщини та запровадження кріпацтва спонукали українських селян та міську бідноту до масових утеч – хоч на край світу, аби тільки подалі від визискувача. Важкі умови прикордоння здавалися втікачам меншим лихом, аніж утрата особистої свободи.

У XVI ст. представники деяких суспільних верств втрачали право на шляхетство. Для них відсутність документа про право землеволодіння означала перехід до розряду державних селян. Більшість бояр не мала такого документа й володіла землею за звичаєвим правом. Часто саме вони становили основу козацьких загонів.

2. Перші січі та особливості життя запорожців

СЛОВНИК

Запорозька Січ – українська козацька республіка. Виникла і розвивалася на Наддніпрянщині за порогами. Кордони Запорозької Січі до кінця XVII ст. не були окреслені. Столицею Запорозької Січі було місто-фортеця, яке кілька разів міняло розташування, але завжди перебувало за Дніпровими порогами.

Постійна загроза нападу татар змушувала козаків будувати укріплення з дерев – *засіки*. Саме із засіками дослідники пов'язують походження слова «січ» (згромадження січеного дерева). Можливо, що розрізнені невеликі січі існували в багатьох місцях. І лише згодом за порогами утворилася **Запорозька Січ** – головна військова база козаків, своєрідна столиця запорозьких земель.

Про вигляд найдавніших січей відомо небагато, проте й цих свідчень достатньо, аби переконатися в інженерній майстерності запорожців. Великого значення надавали козаки

місцю розташування Січі. Найчастіше то був річковий острів. Ворогам було важко знайти Січ у плавнях – очеретяних хащах, густо помережаних численними протоками, а ще важче – досягнути до неї.

Січ являла собою фортецю. Природні укріплення було підсилено 10–13-метровим валом і ровом. Вал зміцнював частокіл із баштами, де містилися бійниці. Усередині фортеці був майдан із православною церквою. Навколо церкви стояли великі видовжені будинки – курені, де жили січовики, а також оселі старшини, канцелярія. Трохи далі – склади, арсенали, ремісничі майстерні, торгові лавки.

На Січі постійно стояла військова залога (2–3 тис.), а основна маса козаків жила поза її межами в зимівниках. Чисельність козаків на Січі коливалася залежно від пори року (взимку – менше, улітку – більше), перебігу воєнних дій тощо. За відповідним сигналом козацтво збиралося на Січі, щоб узяти участь у поході чи у вирішенні важливих справ.

Розгляньте картину відомого українського художника О. Сластіона й дайте відповіді на запитання. **1.** Хто проводить молодого козака на Січ? Як ви думаєте, кого художник зобразив у білому вбранні? Що робить ця людина? **2.** Уявіть себе героєм/героїнею цієї картини. Опишіть свої почуття.

↑ Проводи на Січ. Художник О. Сластін. 1898 р.

↑ Запорозька Січ. Макет-реконструкція

Проте козаки збудували нову в іншому місці. Власне, зміна місць розташування Січі є особливістю козацької столиці й пояснюється її військовим призначенням.

Ознайомтеся з текстом джерел, роздивіться ілюстрацію та дайте відповідь на запитання. **1.** Пригадайте, якими чеснотами наділяли лицарів за середньовіччя. Які риси лицаря були властиві Д. Вишневецькому? **2.** Про що свідчить збереження пам'яті про Байду у фольклорі? **3.** Чи погоджуєтеся ви з думкою, що серед українського козацтва були представники усіх станів? Відповідь обгрунтуйте.

«Кобзар поринув у спогади:

*Ой крикнув цар на свої гайдуки:
"Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть Байду і зв'яжіте,
За гак ребром зачепіте!"*

*Ой висить Байда та й не день, не два,
Не одну нічку й не годиночку;
Ой висить Байда та й гадає,
Та на свого джуро поглядає:*

*"Ой, джуро ж мій молодесенький,
Подай мені лучок та й тугесенький,
Подай мені тугий лучок
І стрілочок цілий пучок!"*

Про обставини смерті Вишневецького залишилися свідчення і в чужих землях: "Його... скинули з вежі на гаки, вмуровані в стіни біля морської затоки дорогою з Константинополя до Галати. Зачепившись ребром за гак, жив у такому стані три дні, поки турки не вбили його з лука за те, що ганив їхню віру". За легендою, султан Сулейман I, вражений винятковою мужністю, запропону-

↑ Герб Дмитра Вишневецького

вав українському князеві свою милість, якщо той зречеться християнської віри й перейде в мусульманство. Але Вишневецький ладен був краще загинути, ніж зрадити свою віру».

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Дмитро Корибут Вишневецький. Невідомий художник. 30–40-ві роки XVIII ст.

Дмитро Вишневецький (? – 1563/1564) – виходець із давнього українського князівського роду. Замолоду покинув батьківський дім задля лицарської слави. 1550 р. король Сигізмунд II Август призначив його старостою черкаським і канівським. Потім він отримав посаду прикордонного стражника на Хортиці. Протягом 1556 р. організовував численні походи запорожців до володінь кримського хана й на турецькі фортеці. Останній похід Д. Вишневецького розпочався влітку 1563 р. Із загонами козаків князь рушив до Молдови. Там потрапив у полон і невдовзі був переданий туркам. Народна пам'ять береже про князя-звитяжця численні легенди, перекази, пісні, у яких він оспівується під іменем Байди.

3. Військово-політична організація українського козацтва

Протягом XVI ст. Січ набувала ознак адміністративно-політичного центру, фактично столиці запорозьких земель, заселених козаками. Назву «Запорозька Січ» почали вживати щодо величезних територій степової України, де формувалася особливий козацький військово-адміністративний устрій і діяли козацькі порядки. Територія Запорожжя називалася Землі Війська Запорозького, або Вольності Війська Запорозького низового. Відомо вісім запорозьких січей.

Кожен козак-запорожець був приписаний до **куреня** – військової та господарської одиниці на Січі. У складі Запорозької Січі було 38 куренів. Кожен із

Запорозькі Січі

→ Герб Війська Запорозького. Гравюра з книги «Вірші на жалісний погреб...». 1622 р.

Хортицька 1556–1557

Томаківська 70-ті роки XVI ст. – 1593

Базавлуцька 1593–1638

Микитинська 1639–1652

Чортомлицька 1652–1709

Кам'янська 1709–1711; відновлена 1730–1734

Олешківська 1711–1728

Нова Січ 1734–1775

Курінь – видовжена споруда з дерева, в якій жили козаки Запорозької Січі, пізніше – військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі, що налічувала до кількох сотень козаків на чолі з курінним отаманом.

Козацька (Січова, Військова) рада – загальні козацькі збори, на яких вирішували адміністративні, судові, військові справи, обирали козацьку старшину. На Запорозькій Січі козацька рада вважалася найвищим органом влади.

Кіш – назва центрального органу управління січової громади на чолі з кошовим отаманом. Обирався щорічно і контролювався козацькою радою. В його віданні перебували адміністрація, суд та фінанси запорозького товариства.

Козацькі клейноди (з німецької – «коштовність») – знаки розрізнення козацьких військ та символи влади козацької старшини. Такими знаками і символами були корогви, булави, бунчуки, пірначі, печатки, каламарі, значки, трості суддівські, литаври.

Кошовому отаману належала вища військово-адміністративна та судова влада на Січі. Під час воєнних походів влада кошового була необмеженою, проте в мирний час він не міг ухвалювати важливих рішень без згоди Військової ради. Кошовий відкривав Військову раду, головував на раді військової старшини, здійснював дипломатичні відносини з іншими державами, розподіляв воєнну здобич, прибутки від мита, узаконював поділ пасовищ, земель та угідь для полювання й рибальства. Крім того, затверджував судові вироки та обраних або призначених на посади козаків.

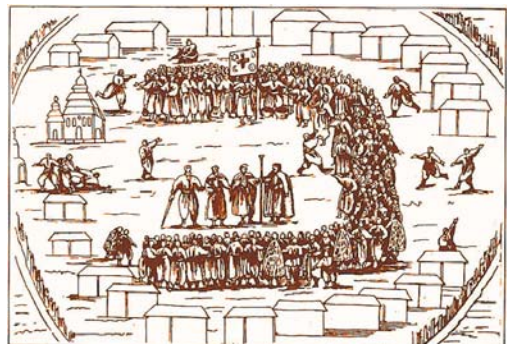
Безпосередніми його помічниками були військовий писар, військовий суддя, військовий осавул та інші старшини. *Військовий суддя* чинив суд, був

них мав здебільшого таку саму назву, що й найменування місцевості, з якої походили козаки, об'єднані в ньому. Назви куренів – яскраве свідчення того, що Січ приймала вихідців з усієї України. Були там Полтавський, Уманський, Корсунський, Канівський та інші курені.

Уся повнота влади в Запорозькій Січі належала **Січовій (Військовій) раді**, причому право голосу мав кожен запорожець. Саме тому Запорозьку Січ називають *республікою*. Ради відбувалися двічі-тричі на рік: на початку січня, другого або третього дня після Великодня, 1 (14) жовтня (на свято Покрови). На раду запорожці сходилися заздалегідь, поспішаючи до Січі з усіх козацьких земель.

Рада керувала всіма важливими справами Січі. Вона провадила внутрішню та зовнішню політику, укладала мир чи оголошувала війну, приймала й надсилала посольства, чинила суд. На раді обирали козацький уряд – **кіш**.

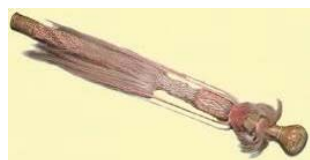
Військове та адміністративне керівництво Запорозької Січі називалося *кошовою* (козацькою військовою) *старшиною*. До неї належали кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, обозний, військовий писар і курінні отамани.

↑ Козацька рада на Січі. Гравюра Т. Калінського. XVIII ст.

охоронцем норм закону і права. *Військовий писар* очолював січову канцелярію, вів усю документацію та дипломатичне листування. Помічником кошового у військових та адміністративних справах був *осавул*.

Українське козацтво мало свої символи-відзнаки, або **клейноди**. Найбільшою святинєю козацтва вважалася *корогва* – прапор. Її шили з найдорожчих тканин та оздоблювали гаптуванням (вишивкою золотими й срібними нитками).

Курінний отаман носив *пірнач*, який являв собою срібну або визолочену палицю, подібну до жезла, меншу за булаву кошового, з верхівкою, зробленою у формі шести ажурних ребер-пір'їн (звідси й назва). Носили його за поясом, на урочистостях підносили вгору у правиці.

Найважливішу ознаку влади кошового отамана та гетьмана становила *булава* – палиця з горіхового дерева завдовжки 50–70 см зі срібною чи визолоченою кульєю на кінці.

Важливим атрибутом влади був *бунчук* – держак завдовжки 2–2,5 м, верхівку якого прикрашала кулька – маковиця. Від неї донизу звисали пасма кінського волосся й червоні мотузки. Малі бунчуки (до 2 м завдовжки) вручали наказним отаманам на час керування військовими операціями у походах.

Військовою *печаткою* утверджували всі офіційні документи Війська Запорозького. Зберігалася у генерального чи полкового судді.

Відзнакою *довбища* є *литаври*. Без ударів довбища в литаври не можна було скликати Січову раду. Удари в литаври сигналізували про небезпеку, за їхньою допомогою передавали спеціальні умовні сигнали під час бою, накази по війську, кошу тощо.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які особливості обрання козацького керманіча підкреслює автор? Поміркуйте, чому вони його так вразили? **2.** Хто брав участь у виборах кошового отамана та яким чином вони відбувалися? **3.** Доведіть, що влада кошового хоч і була необмеженою, проте свавілля не допускала.

«Ось як вони вибирають свого старшого: коли зберуться всі старі полковники й старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів... Якщо

обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча (додає, що) недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладє зусиль і старання, аби гідно послужити як всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плече в долоні, вигукуючи: "Слава! Слава!". Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому, а старший подає їм руку, що у них служить за форму вітання... Вони йому дуже підкоряються. Цей старший їхньою мовою називається гетьманом, його влада необмежена аж до права стинати голови і садити на палю тих, хто провинився. Гетьмани дуже суворі, однак нічого не починають без військової наради, яку називають Радою».

Г. Л. де Боплан. «Опис України». 1660 р.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Нестача земель та складне становище українських селян змушувало багатьох вирушати у Дике Поле, де вони були вимушені поєднувати ведення господарства з військовою справою.
- Постійна загроза нападу татар змушувала козаків об'єднуватися та будувати укріплення. Так за дніпровими порогами з'явилася Січ, місце розташування якої неодноразово змінювалося.
- Засновником Запорозької Січі на о. Мала Хортиця вважається князь Д. Вишневецький, який уславився своїми походами проти татар та турків.
- На Запорозжжі встановилася особлива система управління, на чолі якої стояв кошовий отаман. Найвища влада належала Військовій (Січовій, Козацькій) раді, яка вирішувала найважливіші питання, призначала та знімала старшину.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
► Заснування князем Д. Вишневецьким на о. Мала Хортиця Січі-фортеці ► Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої ► перша документальна згадка про українських козаків у писемних джерелах ► Берестейська унія. Утворення греко-католицької церкви.
2. Яких меж сягали території Вольностей Війська Запорозького низового? Які січі-столиці існували у другій половині XVI – першій половині XVII ст.?
3. Дайте визначення поняттям.
Запорозька Січ; кіш; козацька старшина; кошовий отаман; Козацька (Січова, Військова) рада; козацькі клейноди; курінь.
4. Установіть подібність та відмінність у поняттях.
Корогва; булава; бунчук; печатка; литаври.
5. Дайте відповіді на запитання.
► Що вам відомо про життя на Запорозькій Січі? ► Чим вирізнялися життя та побут козаків-січовиків від решти козаків? ► За що сучасники шанували українського князя Д. Вишневецького?
6. Прочитайте текст напису напису до давньої карти. Про які події у ньому йдеться? Яке значення в українській історії мало заснування згаданої у написі фортеці?
«... Тут Дмитро Вишневецький, стародавній преславний герой, уславлений своїми воєнними звитягами, поставив колись фортецю. ... Унаслідок цього він міг протидіяти наступові кримського хана та сил усього його війська доти, доки Вишневецький через три-валу облогу був позбавлений провіанту й змушений був їсти коней...»

Молдовський похід
І. Підкови

Козацьке повстання під про-
водом К. Косинського

1572

1577

1578

1591

1593

1595

1596

Сигізмунд II Август прийняв
на службу перших реєстрових
козаків

Козацька реформа
Стефана Баторія

Козацьке повстання
під проводом
С. Наливайка

§ 12 Становлення козацького стану. Козацькі повстання кінця XVI ст.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які повноваження у відносинах із запорожцями сеймова ухвала надала коронному гетьманові (командирові польської армії)? **2.** Навіщо польській владі потрібно було вдаватися до подібних заходів?

«Відносно тих людей, які перебувають на Низу в Запорозжжі: нехай коронний гетьман, зібравши сам особисто або через уповноважених відомості про військо в тих місцях і на тому пограниччі, так впорядкує територію, на якій мешкають ці люди, щоб вони (ті самі або якісь інші, туди приведені) підлягали владі призначеного їм начальника – осілого шляхтича, а також ротмістрів чи сотників з числа шляхти... Усі згадані начальники, старшина і сотники, і, нарешті, кожний рядовий, повинні скласти присягу нам і Речі Посполитій, обіцяючи, зокрема, що вони: ніколи поза волею гетьмана та його уповноважених не переходимуть кордонів Корони ні водою, ні сушею з метою грабунку і війни із сусідніми державами... не прийматимуть нікого до свого товариства поза волею старшин, а старшина – без дозволу гетьмана».

Сеймова ухвала 1590 р.

1. Зростання ролі козацтва в житті України

Наприкінці XVI ст. козацтво збільшувалося кількісно, розширювало межі впливу, домагалася визнання з боку польської влади. Зазнало воно й розшарування всередині стану – з'явилася козацька верхівка, заможний прошарок. Багатшав військовий досвід козаків, удосконалювалася їхня організаційна структура. Цьому сприяла постійна участь у воєнних діях, зокрема у складі європейських армій. Наприклад, українські козаки разом із польськими військами брали участь у Лівонській війні проти Московії, ходили походами до Молдови. Унаслідок такого походу 1577 р. запорожець Іван Підкова захопив престол у Яссах і став молдовським господарем. Такий перебіг подій занепокоїв уряд Речі Посполитої. Ні польський король Стефан Баторій, ні уряд Османської імперії не підтримали І. Підкову в боротьбі з іншими претендентами на молдовський престол. Тому, незважаючи на перемогу, він залишив Молдову.

Коли І. Підкова повертався в Україну, польські можновладці схопили й стратили його.

Розвивалась і військова вправність козаків. Вони віддавали перевагу легким гарматам, які давали змогу вільно маневрувати під час бою. Гармата була незамінною під час козацького наступу. Особливо майстерно козаки володіли рушницею, списом і шаблею.

Військова майстерність козаків повною мірою виявлялася й у морських походах. На Січі взагалі вважалося, що справжнім козаком є той, хто випробував себе в морському бою. Козацький флот складався з легких, надзвичайно маневрених човнів – *чайок*. Вони рухалися за допомогою або весел, або вітрил, що давало змогу якнайкраще використовувати погодні умови. Перевагою чайок було й те, що вони могли пристати до будь-якого берега, на відміну від громіздких і неповоротких турецьких галер.

↑ Гармата XVI–XVII ст.

↓ Козацька шабля XVII ст.

↑ Козацька рушниця. Козацький пістоль

← Козаки здобувають Кафу. Художник А. Орльонов

2. Створення реєстрового козацького війська

Військова майстерність козаків була знана у світі. Джерела наводять чимало фактів, коли європейські володарі залучали козацтво для допомоги у війнах. Військову потугу козацтва прагнув використати й польський уряд, залучивши козаків на державну службу для захисту південно-східних кордонів. У 1572 р. польський король Сигізмунд II Август видав універсал, за яким на службу було взято 300 козаків. Відбулися переговори про надання цим козакам-найманцям «прав і вольностей», та згоди досягти не вдалося.

Залучення запорожців на державну службу передбачало встановлення над ними контролю, який мав би обмежити вплив козацтва на українське суспіль-

ство й уникнути загострення відносин Речі Посполитої з Османською імперією та Кримським ханством. Реєстрові козаки були зобов'язані охороняти південні кордони та брати участь у каральних походах польських військ проти повста-лого українського населення.

Плани польського уряду щодо козацтва почали втілюватися в життя за часів короля Стефана Баторія. Не останню роль у цьому відіграв молдовський похід козаків на чолі з І. Підковою. Аби не допустити антипольських повстань, король 1578 р. здійснив так звану козацьку реформу. 500 козаків, найнятих на службу, було внесено до спеціального списку – *реєстру*. Саме тому їх почали називати реєстровцями. Реєстровим козакам було передано у володіння м. Трахтемирів поблизу Канева, а також Зарубський монастир. У ньому розмістили арсенал та шпиталь для поранених і літніх козаків. Реєстровці одержали кілька гармат, корогву (прапор), литаври, печатку з гербом. Уряд Речі Посполитої надав реєстровцям право

на незалежність від місцевої адміністрації, звільнив їх від державних податків і повинностей, окрім військової. Вони підпорядковувалися власній старшині, мали окремий суд, право на земельні володіння та дозвіл на промисли й торгівлю, а також одержували платню грішми.

Важливо, що надання реєстровим козакам певних прав і привілеїв означало визнання польською владою українського козацтва як стану. Відтоді Річ Посполита офіційно ви-

знавала козаками лише **реєстрових козаків**, або **реєстровців**, а не вписаних до реєстру оголошувала бунтівниками й вела проти них боротьбу.

СЛОВНИК

Реєстрове козацтво – українські козаки, що перебували на державній службі Речі Посполитої у другій половині XVI – першій половині XVII ст. і чий прізвища було внесено у спеціальні реєстри (списки).

ПРИЧИНА

- необхідність зміцнення південно-східних кордонів Речі Посполитої
- успішні воєнні дії козаків проти турків і татар
- загострення відносин з Османською імперією та Кримським ханством через козацькі набіги
- прагнення уряду контролювати козаків та їхню чисельність

ПОДІЯ

Створення реєстрового козацтва 1572 р., 1578 р.

НАСЛІДОК

- посилення протистояння між козацькою верхівкою та низами
- розподіл козацтва на реєстрових та нереєстрових
- утиски нереєстрового козацтва
- протистояння запорожців з урядом Речі Посполитої

3. Повстання під проводом Криштофа Косинського

Постійні обмеження реєстру обурювали тих козаків, які опинялися поза ним. Несвоєчасне надання платні й порушення майнових прав реєстровців спричинювали невдоволення останніх, а утиски нереєстровців – протести запорожців. До загострення відносин між урядом Речі Посполитої та Запорожжям призвела ухвала польського сейму 1590 р., за якою король отримував право

роздавати шляхті й магнатам «українські пустки» за Білою Церквою, зокрема й землі, якими здавна користувалися козаки. Внутрішньополітична напруженість в Україні була зумовлена й поширенням фільваркової системи господарювання. Узаконення Литовським статутом 1588 р. кріпосного права на території Брацлавського й Київського воєводств зумовило посилення виступів селян і містян, масові втечі населення на Запорозжя.

Наприкінці XVI ст. українське козацтво усвідомило свою окремішність від інших станів і розпочало активну боротьбу за власні права.

Потужне козацьке повстання спалахнуло 1591 р. Очолив збройний виступ Криштоф Косинський. Приводом до повстання стало невиконання обіцянок, даних козакам під час їхнього перебування на державній службі 1590 р. на Поділлі. Сам К. Косинський мав суперечку за землю з В.-К. Острозьким та його сином, білоцерківським старостою Янушем. До активних наступальних дій загони К. Косинського вдалися на початку осені 1591 р. Першим містом, яке зайняли козаки, був Пиків (нині село Вінницької обл.). Незабаром козаки захопили Білогородку, Чуднів, Білу Церкву, Переяслав. Коли до Білої Церкви підійшов 5-тисячний загін на чолі з К. Косинським, білоцерківці присягнули йому як гетьманові. Тоді ж склали присягу мешканці Канева, Черкас, Богуслава, Корсуня й Переяслава. Територія козацької вольності швидко сягнула прикордонних волинських міст – Костянтинова та Острополя. Київщина та Брацлавщина опинилися в руках повстанців.

Прагнучи придушити повстання, польський уряд скерував у бунтівні райони свої загони. Проте воєнних дій проти повстанців вони так і не розпочали, адже король вважав дії козаків особистою суперечкою К. Косинського та князя Я. Острозького. Наприкінці січня 1593 р. шляхетське військо, очолене В.-К. Острозьким, прибуло до містечка П'ятки на Житомирщині, де стояв табором К. Косинський. В окремих дрібних сутичках перемагали козаки, проте у вирішальній битві К. Косинський зазнав поразки. Підкоряючись досягнутій угоді, козаки склали присягу й повернулися на Запорозжя.

Перебіг повстання свідчив як про військову потужність та організованість козацьких виступів, так і про великий вплив козацтва на тогочасне українське життя, особливо в Наддніпрянщині. Успішний похід повстанців спричинив ма-

СЛОВНИК

Показання – соціальний процес переважно самовільного набуття козацьких прав представниками інших соціальних груп і верств українського суспільства, що наприкінці XVI – у XVIII ст. набув масового характеру.

сове **показання** селян і містян. На захоплених територіях запроваджували козацький лад – установлювали нову владу за законами Запорозької Січі. Скликали ради, на яких обирали отаманів й суддів, розподіляли землі, скасовували повинності, приймали до війська. Повстання збагатило досвід місцевого населення у боротьбі за власні права, указало тисячам українських селян і містян способи втілення в життя мрії про вільну працю й самоврядування. Поширення козацьких звичаїв

«на волості» сприяло утвердженню у свідомості українців нового соціального ідеалу – козацтва.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про які кривди, завдані козаками, йдеться у джерелі? **2.** У чому автори джерела вбачають найбільшу небезпеку козацького повстання? **3.** Кого, на вашу думку, автори джерела називають «ворогом Корони»?

«Про погамування низових козаків. ... згадані козаки ... побрали рушниці, гармати, гаківниці, порох, кулі і майно у нашого тамтешнього підстарости й підданих, пограбували і по-тиранському, мов якийсь неприятель, побили невинних людей, а, до того, ще й усе спалили. А коли наші комісари ... позвали їх як наших слуг до права й суду, вони не лише не з'явилися на судовий термін, але й, зібравши чимале військо, виступили проти них з вознепальною зброєю і погрожували силою. [...]

А тому ми, вбачаючи велику небезпеку для Речі Посполитої в тому, що порушуються мирні угоди з сусідніми державами, а також зважаючи на неоплатні шкоди, насильництва, вбивства невинних людей, спустошення наших і шляхетських володінь, з чого може втішатися ворог Корони, нарешті, приймаючи до уваги зневагу до нашої влади й непокору посполитому праву, владою цього сейму за згодою усіх станів і земських послів затверджуємо на вічні часи і направляємо на екзекуцію декрет».

З конституції вального сейму про заходи для придушення козацького повстання під проводом К. Косинського. Вересень–жовтень. 1592 р.

4. Козацьке повстання під проводом Северина Наливайка

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Северин Наливайко. Невідомий художник. XVII ст.

Северин (Семерій) Наливайко (? – 1597) – козацький ватажок, провідник козацького повстання 1595–1596 рр. Родом з Галичини. Змолоду козакував на Запорозжжі, потім вступив на службу до князя К. Острозького. У 1594 – першій половині 1595 р. узяв участь в антитурецьких походах. Повернувшись з Угорщини, узяв під козацький контроль більшу частину Волині, що стало початком великого повстання. Після капітуляції повстанців Наливайко потрапив

у полон, був відвезений до Варшави і страчений.

Приводом до нового повстання стала заборона урядом Речі Посполитої самостійних походів козаків на молдовську територію. Таке рішення уряду козаки сприймали як обмеження своїх прав. Навесні 1595 р. повстання охопило Брацлавщину, а згодом

→ Взяття Луцького замку С. Наливайком. Художник Б. Карабулін. 1968 р.

Волинь. На початку 1596 р. повстання, визначну роль у керівництві якого відіграв Северин (Семерій) Наливайко, поширилося на більшу частину України, а також на Білорусь. Наприкінці лютого 1596 р. польська армія на чолі з Станіславом Жолкевським розпочала бойові операції проти козаків. Загони запорозьких отаманів С. Наливайка, М. Шаули, Г. Лободи об'єдналися під Білою Церквою, після чого відбулася битва біля урочища Гострий Камінь, поблизу Трипілля. Перемогу не здобула жодна зі сторін.

↑ Українські землі в останній чверті XVI ст.

В урочищі Солониця поблизу Лубен (тепер – Полтавська обл.) повстанці спорудили потужний табір. 25 травня 1596 р. почалася оборона табору. Становище повстанців ускладнювалося тим, що разом із ними перебували чимало поранених, жінок, дітей, які приєдналися до козаків, рятуючись від переслідувань з боку влади. Багато також було коней, худоби. Гостро відчувалася нестача води й харчів.

Облога тривала два тижні. Боездатна частина табору мала змогу вийти з оточення, але відповідальність за тих, хто «до бою не годен», тримала козаків на місці. Частина козацької старшини на чолі з Г. Лободою наполягала на припиненні опору. Таємні перемовини останнього з поляками коштували йому життя. Та після неперервного дводенного обстрілу з важких гармат кількість слабкодушких збільшувалася. Змовники схопили С. Наливайка, М. Шаулу та інших ватажків і передали їх ворогові. 8 червня оборона табору на Солониці закінчилася розправою над повстанцями.

П'ятирічне господарювання козаків «на волості» сприяло масовому покаранню селян і містян, а отже, різкому зростанню кількості й посиленню козацтва. Воно перетворилося на велику суспільну силу. Невдача козацьких повстань, спричинена здебільшого браком єдності поміж козаками, нечіткістю мети й відсутністю конкретного плану воєнних дій, означала лише одне: боротьба за здобуття станових прав козаків триватиме.

↑ Козацький табір на р. Солониці 1596 р. Реконструкція

Розгляньте карту на с. 96 й дайте відповіді на запитання. **1.** Які міста під час повстань К. Косинського та С. Наливайка були захоплені першими? Чому? **2.** Терени яких воєводств охоплювали повстання? Чи змінилися території, охоплені повстаннями? Чому? **3.** Де відбулися вирішальні битви козацьких повстань? Коли вони відбулися?

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- У другій половині XVI ст. козацтво було відоме далеко за межами Дикого Поля та встигло послужити іноземним володарям у боротьбі зі спільним ворогом. Це змушувало владні кола Речі Посполитої шукати способи встановити контроль над козацтвом.
- Уряд Речі Посполитої залучав козаків до державної служби, сподіваючись скористатися їхнім досвідом та обмежити їхній вплив на українське суспільство.
- Козацькі повстання кінця XVI ст. стали першим масовим виступом проти уряду Речі Посполитої, що розпочав захоплення вільних українських земель, які контролювали козаки.
- Повстання ще не мали гасел національно-визвольної боротьби, вони стали етапом формування козацтва як суспільного стану, що боровся за свої права.
- Внаслідок козацьких повстань розпочалися процеси масового покарання, а козацький устрій багатьма сприймався як альтернатива існуючому в Речі Посполитій ладу.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Про яку подію йдеться в універсалі польського короля Сигізмунда III від 16 січня 1593 р.?
«Дійшло до вух наших, що в українських воєводствах – Волинському, Київському, Брацлавському – чиняться нечувані шкоди, кривди й грабунки. Зовсім не зважають там ні на право посполите, ні на зверхність нашу».
2. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ заснування князем Д. Вишневецьким на о. Мала Хортиця Січі-фортеці ▶ козацьке повстання під проводом С. Наливайка ▶ козацьке повстання під проводом К. Косинського.
3. Дайте визначення поняттям.
Реєстрове козацтво; козацька чайка; поkozачення.
4. На які території поширилися повстання К. Косинського, С. Наливайка? Де відбулися визначальні битви повстань?
5. Які терміни доречні в розповіді про військову майстерність козацтва?
Панщина; легкі гармати; фільварки; рушниця; цехмайстри; спис; шабля; магдебурзьке право; чайка; кріпацтво.
6. Дайте відповіді на запитання.
▶ З якою метою було створено реєстрове козацтво? Які воно мало права? ▶ Якими були причини повстань кінця XVI ст.? У чому полягає їхнє історичне значення? ▶ Доведіть, що наприкінці XVI ст. козацтво перетворилося на провідну суспільну силу.

Похід козацького війська
П. Сагайдачного в Московію.
Деулінське перемир'я

1616

Взяття запорозькими
козаками турецької
фортеці Кафа

1618

1621

Участь козацького війська під
проводом П. Сагайдачного
в Хотинській війні

§ 13 Походи козаків першої чверті XVII ст. Діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного

1. «Доба героїчних походів» козаків першої чверті XVII ст.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про які деталі морських походів козаків довідуємося з тогочасних джерел? **2.** Як козаки готувалися до морського походу? Яким було спорядження запорожців, що брали участь у поході? До яких військових хитрощів вдавалися козаки під час морських експедицій?

«Коли козаки задумують свій морський похід... За півмісяця шістдесятєро з них зведе один човен. Отак за два-три тижні мають 80–100 готових; в один човен сідає від 50 до 70 козаків. Звичайно, на їхньому човні є десять-п'ятнадцять весел з кожного боку, і плвуть ті човни швидше, ніж турецькі веслові галери. Кожен козак озброєний двома рушницями, шаблею. А на кожному човні є також чотири-шість фальконетів (невеличких гармат), необхідна для походу живність. Беруть шість фунтів пороху, достатню кількість свинцю, ядра для своїх гармат. У кожного є компас. Так виглядає плавучий козацький табір на Чорному морі. Спорядившись отак, вони плвуть Борисфеном. Турки, попереджені про похід і тримають у гирлі Дніпра наготові кілька галер, щоб не дати козакам вийти з лиману. Але хитрі козаки виходять темної ночі, коли має з'явитися на небі місяць-молодик, і переховуються в очереті за три-чотири милі від гирла Дніпра, куди не заходять турецькі галери. Турки ще чекають їх біля гирла, але завжди залишаються обдуреними. ... Човни їхні виступають з води не більш як на дві з половиною стопи, тому ко-

↑ Козаки на чайках атакують ворожі галери. Турецький малюнок. 1636 р.

заки бачать ворожий корабель чи турецьку галеру скоріше, ніж їх самих запримі-
тять. Далі вони спускають вітрила і дивляться, куди дме вітер; намагаються
плисти так, щоб сонце було в них за плечима. ...опівночі, за сигналом, підпливають
до кораблів. Половина козаків готова до бою, чекає лише відповідної хвилини, коли
взьмуть галеру на абордаж, а тоді проникає всередину».

Г. Л. де Боплан. «Опис України». 1660 р.

На перші два десятиліття XVII ст. припали особливо вдалі морські походи козаків на турецькі фортеці. Тому про ці часи говорять як про добу героїчних морських походів козацтва. Козаки на своїх чайках атакували Очаків, Аккерман, Кілію, Ізмаїл у Північному Причорномор'ї, Кафу в Криму, Варну в Болгарії, Синоп і Трапезунд у Туреччині й навіть околиці столиці Османської імперії – Константинополя. Так, улітку 1606 р. запорожці завдали удару одночасно по трьох фортецях – Аккерману, Кілії, Варні. Справжнє потрясіння султанського двору спричинила морська експедиція козаків 1614 р. Флотилія чайок перетнула Чорне море. Висадившись під Трапезундом, козаки переможним походом пройшли уздовж турецького узбережжя, здобули Синоп, знищили гарнізон фортеці, арсенал, спалили місто й кораблі турків. Навесні наступного року на 80 чайках запорожці рушили вже на турецьку столицю, де завжди, крім флоту, стояла султанська гвардія в 30 тис. вояків. Козаки спалили портові споруди й повернули назад.

Найпотужнішого удару на південному узбережжі Криму козацька флотилія завдала у 1616 р. Кафі, звідки вдалося звільнити чимало християн-невільників. Кафа була головною турецькою базою у Криму й найбільшим невольницьким ринком у Північному Причорномор'ї. Морський похід 1616 р. та взяття Кафи стали першою успішною акцією під керівництвом ушавленого козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

Переможні походи козаків викликали захоплення й подив у Європі, адже тогочасна турецька військова міць уважалася нездоланною.

→ Здобуття козаками Кафи. Гравюра з книги «Вірші на жалісний погреб...». 1622 р.

Це перше зображення воєнної події в українській друкованій книжці. На другому плані гравюри – мури турецької фортеці Кафи. На першому – козацькі човни, що атакують турецькі галери.

Розгляньте карту на с. 102 й дайте відповіді на запитання. **1.** Які українські землі входили до складу Речі Посполитої у першій половині XVII ст.? **2.** Якими теренами володіли Османська імперія та її васали? **3.** Які турецькі міста-фортеці Північного Причорномор'я та Криму були плацдармом для нападу на українські землі? **4.** На які фортеці здійснювали походи козаки в першій чверті XVII ст.?

2. Військово-політична діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Невідомий художник. XVIII ст.

Петро Конашевич-Сагайдачний (1577–1622). Справжнє прізвище Конашевич. Сагайдачний – це прізвисько, похідне від слова «сагайдак» – шкіряна сумка або дерев'яний футляр для стріл, а також лук. Сагайдачним Петра Конашевича назвали за майстерну стрільбу з лука. Народився в українській православної шляхетській родині. Дістав початкову домашню освіту, а згодом навчався в Острозькій академії та Львівській братській школі. Наприкінці XVI ст. подався на Запорозжя, де швидко здобув авторитет. Брав участь у численних походах козаків, а незабаром став їх очолювати. Здобув заслужену шану сучасників. «Був то чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, у битві був першим, коли доводилося відступати – останнім...» – повідомляє про нього тогочасне джерело.

Початок гетьманування П. Сагайдачного припав на 1616 р. На гетьманство його обирали кілька разів. Залишаючись вірним королю, гетьман неухильно відстоював козацькі права. Так, усупереч численним домовленостям із польським урядом, які забороняли козакам здійснювати походи проти Туреччини, П. Сагайдачний вдався до нових і нових атак, що загостило відносини між Османською імперією та Річчю Посполитою аж до стану війни. Така ситуація була на користь козацтву: за умов постійної загрози з боку Туреччини Польща не наважувалася знищити козацтво – свого союзника в боротьбі проти турків.

Беручи активну участь у тогочасній європейській політиці, підтримуючи наміри польського королевича Владислава здобути корону Московської держави, гетьман на початку літа 1618 р. повів 20-тисячне реєстрове і вільнонаймане козацьке військо на Москву.

Проте польські сеймові послі були налаштовані не так войовниче, як козацький гетьман, і в містечку Деуліно, натиснувши на королевича Владислава, почали мирні переговори з московською стороною.

За **Деулінською угодою**, перемир'я між двома державами було укладено на 14,5 року. Владислав відмовлявся від своїх прав

↑ Гетьман Петро Сагайдачний та Михайло Дорошенко перед Арбатськими воротами Москви. Жовтень 1618 року. Художник А. Серебряков

	Територія Речі Посполитої на початку XVII ст.		Перемога польсько-козацького війська над османами в Хотинській битві восени 1621 р.
	Території, приєднані до Речі Посполитої за Деулінським перемир'ям 1618 р.		Козацькі походи 1625–1638 рр.
	Кордон з Московським царством після Полянівського миру 1634 р.		Дії польських військ
	Володіння Османської імперії та її васалів		Битви. Цифрами позначено:
1 Курукове озеро (жовтень 1625)
2 «Тарасова ніч» (травень 1630)
3 Здобуття Кодака (серпень 1635)
4 Кумейки (грудень 1637)
5 Говтва (травень 1638)
6 Жовнин (червень 1638)
	Турецькі фортеці		Центри полків реєстрового козацтва за Куруківською угодою (1625)
	Територія Запорозжя		Міста, у яких козакам дозволили жити за королівською Ординацією 1638 р.
	Походи запорожців на османські володіння		Центри воєводств
	Здобуття Кафи козаками П. Сагайдачного в 1616 р.		Кордони сучасної України

↑ Українські землі у першій половині XVII ст.

на московський престол, натомість Річ Посполита отримала Смоленщину й Чернігово-Сіверщину. Так на українських теренах Речі Посполитої постало ще одне – Чернігівське воєводство.

3. Роль козаків у Хотинській війні

У 1620 р. Османська імперія розпочала сухопутні завойовницькі походи проти Речі Посполитої. Турецьке військо, висадившись на Чорноморському узбережжі, рушило територією Молдови у бік Західної Європи. Назустріч турецько-татарському війську вирушило польське під командуванням коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. Війська зустрілися біля молдовського села Цецори 20 вересня 1620 р. і розпочали битву. Армія С. Жолкевського була вщент розгромлена, було вбито й самого коронного гетьмана. Загинув і батько майбутнього гетьмана України Б. Хмельницького Михайло, який брав участь у битві у складі невеликого загону реєстровців. Польська влада, щоб уникнути катастрофи, звернулася по допомогу до запорозьких козаків.

5–7 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва на Черкащині відбулася спільна рада реєстрового й нереєстрового козацтва, на якій розглядали пропозиції польського сейму про участь козацтва у війні проти Туреччини.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які події описує джерело? **2.** Які рядки свідчать про дипломатичні заходи П. Сагайдачного й козацького посольства у Варшаві? **3.** Як джерело характеризує роль українського козацтва в політичному житті тих часів?

«Серед католиків, у тому числі й церковників, не бракує впливових осіб, які є покровителями членів козацького посольства, з огляду на теперішню загрозу війни з турками. А згаданий Сагайдачний відкрито заявляє, що королівство не одержить ні найменшої допомоги від жодного козака і від більшої частини схизматиків, якщо ці їхні вимоги не будуть вислухані. З іншого боку, багато з цих сеньйорів не тільки вважає, що було б величезною шкодою втратити допомогу козаків, війська яких вихваляють як більш боєздатне і краще організоване, ніж те, яке очолює коронний гетьман, але й підкреслюють небезпеку, що ці козаки не будуть битися проти турків, і тому говорять, що в цей момент необхідно піти на поступки козакам так, щоб вони залишилися вдоволені».

З листа католицького єпископа Ф. Чіріолі. Липень 1621 р.

Козацька рада вирішила виступити спільно з поляками за умови виконання польським урядом низки вимог. Ішлося про визнання прав козацтва, розширення реєстру, дотримання релігійної рівноправності, підтримки відновленої церковної ієрархії. Ці умови мало повідомити королю козацьке посольство, очолене П. Сагайдачним. Командувати 40-тисячним козацьким військом рада доручила Яцьку Бородавці (запорозький гетьман з 1619 р., суперник Сагайдачного). Тим часом під Хотинською фортецею (тепер – Чернівецька обл.) зішлись 35-тисячна польська й 250-тисячна турецько-татарська армії. Польське командування з нетерпінням чекало на козацькі загони.

Незабаром із Варшави прибув П. Сагайдачний. З'ясувавши з польським командуванням деталі операції, він рушив під Могилів, де перебували козаки. Під

↑ Хотинський договір. Художник М. Бачареллі. 1783 р.

час маршу від Могилева до Хотина його було обрано гетьманом.

Козацька тактика суттєво відрізнялася від польської. Коронний гетьман Карл Ходкевич надавав перевагу обороні, козаки ж прагнули діяти наступально. Більшість турецьких атак була спрямована проти козацького табору, а найголовнішим своїм завданням султан вважав знищення війська козаків. Під керівництвом П. Сагайдачного козаки відбили дев'ять штурмів, здійснили серію нічних атак, які, за винятком однієї, були успішними. Отож найвагоміший внесок у перемогу під Хотином зробило українське козацтво.

Хотинська війна тривала п'ять тижнів і закінчилася тим, що грізний Осман II, зважаючи на чисельність війська, попросив миру. Угоду було укладено 8 жовтня на умовах, вигідних для Польщі.

Умови турецько-польської Хотинської угоди 1621 р.

- Припинення воєнних дій між Річчю Посполитою та Османською імперією.
- Кордон між Річчю Посполитою і Османською імперією встановлено по р. Дністер.
- Туреччина і Кримське ханство зобов'язувалися не чинити грабіжницьких походів на українські землі Речі Посполитої.
- Річ Посполита передавала турецькому васалові, князівству Молдова, Хотин; Річ Посполита зобов'язувалася щорічно здійснювати плату за військову службу на користь Кримського ханства.
- Польська влада погодилася заборонити українським козакам походи на Крим і Османську імперію.

ПРИЧИНА

- прагнення Османської імперії розширити кордони за рахунок територій Речі Посполитої та інших європейських держав
- безперервні походи запорожців на Кримське ханство та Османську імперію
- посилення впливу Речі Посполитої на князівство Молдова, яке вважалося васалом Османської імперії

ПОДІЯ

**Хотинська
війна
1620–1621 рр.**

НАСЛІДОК

- посилення авторитету українських козаків на міжнародній арені
- Річ Посполита зберегла свої території
- був розвіяний міф про непереможність армії турецького султана
- Туреччина на тривалий час відмовилася від наміру завоювати Європу
- піднялася хвиля боротьби поневолених османами народів за визволення

Українське козацтво було невдоволене Хотинським миром, спрямованим на припинення боротьби козацтва проти турецько-татарських набігів. Болісно переживав умови Хотинського миру й гетьман П. Сагайдачний, поранений отруйною турецькою стрілою під час битви. 10 квітня 1622 р. П. Конашевич-Сагайдачний помер і був похований у Братському монастирі на Подолі у Києві.

Роздивіться зображення й дайте відповіді на запитання. **1.** Як гадаєте, чому було обрано саме ці місця для встановлення пам'ятника гетьману? **2.** Чому пам'ятники мають саме такий вигляд? Що вони символізують? **3.** Поцікавтеся, де ще на території України встановлені пам'ятники Сагайдачному. Поміркуйте, чому саме в тих містах/селах?

- ↑ Пам'ятник Петрові Конашевичу-Сагайдачному в Києві. Скульптори В. В. Швецов, О. Ю. Сидорук, Б. Ю. Крилов. 2001 р.
- ↗ Пам'ятник Петрові Конашевичу-Сагайдачному у Хотині. Скульптор В. Гамаль. 1991 р.

4. Культурно-освітня діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного

П. Конашевич-Сагайдачний уславився не лише військово-політичною, а й культурно-просвітницькою діяльністю. Глибоко віруюча людина, він активно підтримував православну церкву в умовах її фактичної заборони після підписання Берестейської унії. Коли було засноване Київське (Богоявленське) братство, Сагайдачний з усім Військом Запорозьким вступив до нього. Гетьман був одним із ініціаторів відновлення вищої ієрархії православної церкви. Відновлення ієрархії православної церкви в Україні польський уряд не визнав, проте до каральних дій не вдався, адже Річ Посполита перебувала в стані війни з Туреччиною.

Перед смертю П. Сагайдачний склав заповіт, який передбачав виділення значних особистих коштів на поновлення Богоявленського монастиря і утримання братської школи у Києві. Не забув гетьман і про свою батьківщину, переказавши півтори тисячі золотих червінців на школу Львівського православного братства. Визначивши вклади ще й іншим монастирям, церквам і школам, він призначив опікунами дружині й дітям митрополита Іона і майбутнього свого наступника в гетьманстві Оліфера Голуба.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Початок XVII ст. називають добою героїчних походів українського козацтва завдяки низці вдалих воєнних операцій козаків на турецько-татарські фортеці Причорномор'я та Приазов'я.

- Найуспішнішим серед воєнних морських кампаній козаків був похід і здобуття турецької фортеці Кафа, яка доти вважалася найбільшим невільницьким ринком Причорномор'я.
- У першій половині XVII ст. Речі Посполитій вдалося розширити кордони завдяки приєднанню Чернігівщини унаслідок вдалого походу козаків проти Московського царства.
- Неабияку роль у порятунку Європи від турецької агресії відіграли козаки на чолі з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним, перемігши османів у Хотинській битві 1621 р.
- П. Конашевич-Сагайдачний уславився не лише активною військово-політичною, але й культурно-релігійною діяльністю на користь української православної церкви й освіти.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
 - ▶ Хотинська війна ▶ похід 20-тисячного козацького війська П. Сагайдачного до Московії на допомогу королеви Владиславу. Деулінське перемир'я ▶ козацьке повстання під проводом С. Наливайка ▶ взяття козацькими військами фортеці Кафа.
2. Із переліку виберіть назви фортець, на які здійснювали морські походи українські козаки. Аккерман; Хотин; Кілія; Ізмаїл; Трахтемирів; Кам'янець; Кафа; Збараж; Трапезунд; Синоп; Кодак; Очаків.
3. Дайте відповіді на запитання.
 - ▶ Чим були спричинені морські походи козаків перших двох десятиліть XVII ст.? Якими були їхні наслідки? ▶ Чому похід на Москву вважають виявом дипломатичного хисту гетьмана П. Сагайдачного? Якими були результати походу? ▶ У чому виявлялося піклування П. Сагайдачного про православну церкву? Яке значення мали заходи щодо її підтримки? ▶ Як відбувалася та чим закінчилася Хотинська війна? Якими були її наслідки?
4. Чи ви погоджуєтесь із думкою письменника? Чи вважаєте її хибною? Відповідь аргументуйте.

І. Франко зазначав: «Почуття народної самосвідомості сильно пробуджувалось у широких народних мас, головним чином, під впливом частих героїчних козацьких походів у Крим, Малу Азію, Варну, Стамбул з метою боротьби з турками і татарами і звільнення християнських полонених під впливом таких героїчних справ, як Хотинська війна 1621 року».
5. Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. 1. Яка роль, за визнанням сучасника, належала українським козакам на чолі з гетьманом П. Сагайдачним у битві під Хотином 1621 р.? 2. Чому перемога під Хотином принесла козацтву славу «рятівника християнської цивілізації»?

«Коронний гетьман Карл Ходкевич, верхи на коні, стояв біля свого шанця, коли примчав гонець зі звісткою, що козаки з кількома польськими загонами захопили вже табір Османа і що для остаточної перемоги бракує тільки підкріплень, і передав прохання надіслати на допомогу польській частина. Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа турків охопила паніка: люди всіх станів були в невимовній тривозі, а сам Осман, який так недавно гадав, що нема на світі нікого могутнішого за нього, тепер на власні очі бачив усю непевність свого становища і колишня пиха змінилась на жіночі скарги, коли він упевнився в безпідставності своїх сподівань. Розсіялося його рицарство, за допомогою котрого він розраховував не лише перемогти поляків, але й завоювати всю земну кулю. Тепер залишалось тільки сподівання на безславний мир».

Я. Собеський. «Хотинська війна»

§ 14 Козацько-селянські повстання 20-30-х років XVII ст.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про які кривди, завдані польською шляхтою козакам та їхнім родинам, говорить гетьман П. Сагайдачний? **2.** Чи відображає текст джерела причини козацько-селянського повстання 1625 р.?

«І не так нам образливо на панів вище названих, як на їх старост, нецнотливих синів і п'яниць, котрі Бога не бояться, ні Вашої найяснішої величності премогутніх монарших мандатів не поважають. Як тільки я, гетьман, за указом Вашої величності на Хотинську воєнну службу з козаками з України вийшов, тоді вони, старости, тут же козачок бідних почали на різні роботизни без жодного милосердя часто виганяти, бити, неслухняних батогами мордувати. Тяжко і гірко козакам, які повернулися зі служби Вашої монаршої військової з ранами не загоєними, було від дружин і матері своїх чути і сльози в очах їхніх бачити... якщо вони, козаки не одержать у тому Вашої королівської найяснішої величності прихильності, то щоб щось нове від них (як уже подейкують) не уродилось і гнівного вогню (чого не дай Боже) не запалило, бо тоді вже не козаків, а самі на себе і на своїх п'яниць-старост вельможні їх милості панове польські нарікати і жалкувати би мусили».

Лист П. Конашевича-Сагайдачного до короля Сигізмунда III
від 15 лютого 1622 р.

1. Польсько-козацький збройний конфлікт 1625 р.

Після блискучої перемоги над турецько-татарською армією під Хотиним у 1621 р., здобутої Річчю Посполитою завдяки козацькому війську, польський уряд мусив виконувати свої обіцянки, зокрема, щодо розширення козацького реєстру та збільшення плати за військову службу. Оскільки Туреччина зазнала поразки й небезпека війни з нею не загрожувала Речі Посполитій найближчим часом, натомість було вирішено скоротити козацький реєстр до трьох-п'яти тисяч.

Козаки ж, незважаючи на заборони польського уряду, відновили морські походи на турецькі й татарські міста на узбережжі Чорного та Азовського морів, вели успішні переговори про союз зі Швецією, Іраном, Московією, Крим-

ським ханством. А найрішучіші відверто заявляли: «Якщо король не задовольнить наші побажання, буде біда для Польщі».

Стурбований створенням козацької «окремої республіки», уряд Речі Посполитої розпочав підготовку до чергового карального походу проти козаків. У вересні 1625 р. коронний гетьман Станіслав Конецпольський з 30-тисячним військом вирушив із Бара на Подніпров'я. Козацькі загони, очолені Марком Жмайлом, зустріли поляків поблизу Курукового озера (навпроти Кременчука). За своїми звичаями козаки оточили табір возами, викопали рови й розставили гармати. Понад два тижні козаки героїчно відбивали атаки переважаючого війська. Проте й шляхті було непереливки: війську загрожували нестача харчів і початок морозів. Це змусило польське командування вдатися до мирних переговорів, які завершилися укладенням компромісної угоди. Від козаків **Куруківську угоду** підписував Михайло Дорошенко, обраний гетьманом замість М. Жмайла.

Умови Куруківської угоди 1625 р.

- Козацький реєстр мав збільшитися до 6 тис.
- Ті, хто не увійшов до списку, мусили повернутися до маєтків своїх власників.
- Учасники повстання підлягали амністії.
- Реєстровим козакам встановлено річну плату за службу 60 тис. злотих (крім додаткової плати старшині).
- Одна тисяча козаків мала постійно перебувати на Запорозжі, щоб перешкоджати втечам селян.
- Було створено шість полків реєстровців: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський, по тисячі вояків у кожному.
- Військова влада над реєстровцями належала гетьману, якого обирала загально-військова рада та затверджував польський уряд.

2. «Тарасова ніч»

Куруківська угода посилила суперечності між козаками – тими, хто потрапив до реєстру, і тими (близько 40 тис.), хто лишився поза ним. Не вщухали конфлікти на релігійному ґрунті. Аби втримати населення в покорі, польський уряд відрядив на Київщину значну частину коронного війська. Але ці нерозважливі дії лише погіршили становище. Мешканці міст і сіл бралися до зброї. Десятки тисяч утікачів збиралися на Січі. Так визріло нове повстання.

Нереєстровці обрали гетьманом Тараса Федоровича, більше відомого під прізвиськом Трясило. У березні 1630 р. він із військом підійшов до Черкас, а звідти рушив до Корсуня, після здобуття якого на бік повстанців перейшла більшість реєстровців. Польський уряд на придушення повстання відправив у каральний похід коронне військо. Коли польські сили переправилися через Дніпро, їм завдав несподіваного удару загін повстанців. Коронний гетьман ледь урятувався від полону.

20 травня 1630 р. козаки влаштували карателям «Тарасову ніч», знищивши «Золоту корогу» – добірний загін польських офіцерів-шляхтичів – представ-

ників найвпливовіших польських родів. Протягом трьох тижнів точилися бої між повстанцями й польським військом під Переяславом. У них загинуло чимало шляхтичів, польське військо втратило артилерію, але в козацькому таборі розгорілися чвари, старшина та реєстровці прагнули угоди з поляками.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Тарас Федорівич (Трясило) (? – 1639) – козацький гетьман кримськотатарського походження. Один із командирів козацьких найманців у Тридцятирічній війні. Реформував козацьке військо, посиливши роль кавалерії, організатор походу на Крим (1629), учасник Смоленської війни 1632–1634, керівник антиурядового козацько-селянського повстання 1630 р.

← Пам'ятник Тарасові Федоровичу у Переяславі. Скульптор С. Зарічний. 2008 р.

Успішні дії повстанців, а також невдоволення найманців, яким затримували платню, схилили коронного гетьмана С. Конєцпольського до переговорів. Т. Федорович з великим загоном козаків, які не хотіли підписувати мир зі шляхтою, пішов на Січ. Реєстровці ж уклали з польською стороною *Переяславську мирну угоду*, за умовами якої

залишалася в силі Куруківська угода, проте козацький реєстр мав бути збільшений до 8 тис.; до реєстру вписували козаків, вилучених із нього на початку року; нереєстрові козаки були зобов'язані розійтися по домівках і повернутися під владу шляхти; учасникам повстання обіцяли амністію.

С. Конєцпольський вимагав видати Т. Федоровича, але козаки відмовилися виконати цю вимогу.

Роздивіться зображення кадрів із фільму «Тарас Трясило» (1926), дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

1. Як гадаєте, чому режисер обрав саме цю історичну постать для екранізації? Відповідь обґрунтуйте. **2.** Висловіть припущення, які події з життя Трясила екранізовано. **3.** Чи відповідає, на вашу думку, зовнішній вигляд козаків у кадрах фільму епосі? **4.** Уявіть себе учасником/учасницею процесу створення цього художнього фільму: створіть постер, що рекламує цей фільм; напишіть коротку анотацію до фільму.

➔ Кадри з фільму «Тарас Трясило». Режисер П. Чардинін. 1926 р.

3. Виступ козаків на чолі з Іваном Сулимою (1635)

Протягом 1632–1634 рр. тисячі козаків брали участь у польсько-московській (Смоленській) війні. Коли ж 1634 р. між Москвою та Варшавою було підписано Полянівський мирний договір, польський уряд вкотре вдався до спроби ліквідувати козацтво. Уже в лютому 1635 р. сейм Речі Посполитої затвердив спеціальну постанову «Про припинення козацького свавілля», і на територію Наддніпрянщини було введено загоны коронного війська. Крім того, з метою контролю над козаками передбачалося збудувати в пониззі Дніпра, біля Запорозької Січі, потужну фортецю, в якій постійно перебувала би польська залога. Вояки залоги мали б перешкоджати втікачам, які прагнули потрапити на Низ, а також перекрити головний шлях постачання Запорозжя харчами й боєприпасами.

↑ План Фортеці Кодак. Проект Г. Л. де Боплана

Фортецю вирішили будувати на правому березі Дніпра біля першого порога – Кодацького, що й дало назву укріпленню. Будівництво очолив Г. Л. де Боплан. Кодак спорудили надзвичайно швидко: за чотири місяці, до середини літа 1635 р., фортеця була повністю збудована. Будівництво Кодака вкрай обурило запорожців. Вони обрали гетьманом І. Сулиму, який розробив план зруйнування фортеці й розіслав універсали із закликом до боротьби.

І. Сулима вирішив скористатися відсутністю коронного війська й частини реєстровців, які воювали зі шведами на Балтиці. У серпні 1635 р. козаки непомітно проникли до фортеці й швидко захопили її, перебивши гарнізон охорони. Після цього фортецю зруйнували. Проте невдовзі завершилась війна на Балтиці, і коронне військо рушило на українські землі. Рятуючи власне життя, кілька старшин підступно схопили І. Сулиму та п'ятьох його сподвижників і передали полякам. Козаків конвоювали до Варшави, де й стратили.

4. Козацьке повстання 1637–1638 рр.

Розправа над І. Сулимою та його подвижниками сама по собі не здатна була придушити козацький рух. Тому уряд Речі Посполитої вирішив переглянути реєстр Війська Запорозького й вилучити з нього всіх неблагонадійних. Це стало приводом до нового повстання. Його очолив полковник реєстровців Павло Павлюк (Бут) – сподвижник І. Сулими. Перша битва з коронним військом закінчилась перемогою повстанців. Проте 6 грудня 1637 р. під Кумейками (неподалік Черкас) польське військо оточило козаків. Повстанці, які йшли табором, зятято обороня-

← Павло Павлюк (Бут). Сучасний портрет-реконструкція

↑ Дмитро Гуня.
Сучасний портрет-реконструкція

лися. П. Павлюк із невеликим загonom пробився крізь вороже оточення й рушив до Чигирин, сподіваючись поповнити там запаси зброї. Керівництво табором було покладене на Дмитра Гуню. Під час чергового штурму козацького табору поляки підпалили вози з порохом. Потужний вибух спричинив паніку в лавах повстанців. Частина з них утекла, інші ж організовано відступили. Через кілька днів, оточені поляками, залишки загону П. Павлюка погодилися на переговори. 11 грудня 1637 р. полковник і четверо його соратників вийшли з табору, щоб узяти участь у переговорах, але їх по-зрадницькому схопили.

1 березня 1638 р. у Варшаві розпочав роботу сейм. Він ухвалив постанову під назвою **«Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої»**.

Скориставшись джерелом, заповніть пропуски в тексті.

Відповідно до «Ординації _____», козацький реєстр зменшено до _____ і серед зареєстрованих могли бути тільки козаки, які _____. Було ліквідовано виборність _____ і скасовано _____. Замість виборного гетьмана на чолі козацького війська мав стояти _____, якого призначав _____. Козакам дозволено селитися тільки в прикордонних містах – _____. Міщанам і селянам під страхом смертної кари було заборонено _____, навіть _____. Два полки реєстровців повинні були постійно перебувати на Січі, щоб _____. На Запорозжя козак міг потрапити тільки _____.

«Оскільки козацька сваволя так розійшлася, що для приборкання її довелося рушити наші війська й битися з козаками, і розгромити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, – тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів й інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків. ... число [реєстрових козаків] Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч.

На місце старшого, який більше не буде вибиратися з-поміж козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів... Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана... Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запорозжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалася по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватися ходити на Запорозжя без паспорта комісара; спійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі...

Наші міщани, згідно з старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна. Попереджаємо і про те, щоб козаки в далеких українських місцевостях (крім Черкас, Чигирин, Корсуня, де для безпеки від поганих повинні проживати) і в інших містах на самій Україні не проживали, щоб, живучи там разом, вони не мали ніякого приводу до зібрань і далі до бунтів».

«Ординація Війська Запорозького реєстрового,
що перебуває на службі Речі Посполитої»

ЗАУВАЖТЕ

Здавалося, козацькій сваволі нарешті було покладено край. Через те, що потужних виступів козаків протягом 1638–1648 рр. не було, поляки назвали те десятиліття часом «золотого спокою». Щоправда, спокій був примарним. Козацтво як стан польський уряд ліквідувати не спромігся, тож марними були сподівання, що козаки облишать спроби вибороти собі більше прав.

У битві під Жовнином сили повстанців було розпорошено. Тяжко поранений К. Скидан потрапив у полон і, ймовірно, був страчений. Я. Острянин із козацькою кіннотою, відрізаний від табору, вирішив, що битву програно, і з частиною козаків перейшов на землі майбутньої Слобожанщини. Повстанці, які залишилися в таборі (близько 20 тис.), обрали гетьманом Д. Гуню і продовжували боротьбу. 10 червня Д. Гуня організував відступ 10 тис. козаків. Над старим Дніпровим річищем, в урочищі Старець, повстанці заклали новий табір. Близько двох місяців (червень–липень) козаки вперто билися з ворогом. Командування обох сторін вирішило вдатися до переговорів. Вони завершилися укладанням козацько-польської мирної угоди на основі «Ординації Війська Запорозького...».

Роздивіться карту на с. 102, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. **1.** На які території поширювалися козацькі повстання 20–30-х років XVII ст.? **2.** Знайдіть на карті міста, у яких, за умовами Куруківської угоди, мали жити реєстровці. В яких воєводствах вони розташовані? Як гадаєте, чому саме ці міста було надано реєстровцям для прожиття? **3.** Роздивіться карту на с. 96, порівняйте території, охоплені козацько-селянськими повстаннями 90-х років XVI ст., з територіями поширення козацьких повстань 20–30-х років XVII ст. Зробіть висновки.

ПРИЧИНА

- невиконання обіцянок польського уряду щодо збільшення реєстру
- спроба польської влади ліквідувати нереєстрове козацтво
- утиски українського населення польською шляхтою

ПОДІЯ

Козацькі повстання 20–30-х років XVII ст.

НАСЛІДОК

- ухвалення «Ординації Війська Запорозького...»; скорочення козацького реєстру
- позбавлення багатьох прав і вольностей реєстровців
- заборона нереєстрового козацтва
- «десятиліття золотого спокою»: посилення соціального, національного і релігійного гніту українського населення Речі Посполитої

Повстання 30-х років XVII ст. не досягли мети, адже їхні вимоги не мали широкої підтримки серед українського населення Речі Посполитої. Звідси стихійність, брак згуртованості, розпорошеність сил повстанців та їхніх бойових дій – ті вади, через які козацько-селянські рухи 30-х років не мали успіху.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Після перемоги Речі Посполитої у Хотинській війні загострилися відносини між польською владою і козаками через невиконання обіцянок уряду щодо розширення реєстру.
- Спроба польської влади силою урізати козацькі вольності призвела до спалаху козацьких повстань 20–30-х років XVII ст., боротьби козаків за власні права.
- Намагаючись приборкати козацькі повстання, король прийняв «Ординацію Війська Запорозького...», що передбачала обмеження прав реєстровців та заборону низового козацтва.
- Незважаючи на поразку повстань 20–30-х років XVII ст., українське козацтво довело, що є виразником і захисником інтересів українського народу.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ Затвердження сеймом Речі Посполитої «Ординації Війська Запорозького...» ▶ здобуття запорожцями фортеці Кодак ▶ Куруківська угода ▶ «Тарасова ніч».
2. Хто з названих історичних діячів очолював повстання першої половини XVII ст.
Марко Жмайло; Криштоф Косинський; Северин Наливайко; Іван Сулима; Дмитро Вишневецький; Тарас Трясило; Василь-Костянтин Острозький; Павло Павлюк; Яків Острянин; Дмитро Гуня; Іван Федоров.
3. Дайте відповіді на запитання.
▶ Унаслідок яких подій було підписано Куруківську угоду? ▶ Що спричинило «Тарасову ніч»? ▶ Як і чому козаки зруйнували фортецю Кодак? ▶ Унаслідок яких подій польський уряд ухвалив «Ординацію...»? ▶ Що вона передбачала і чим відрізнялася від Куруківської угоди?
4. У загальних рисах порівняйте повстання 90-х років XVI ст. і 20–30-х років XVII ст. Що вони мали спільного, чим відрізнялися?
5. Визначте роль козацьких повстань 20–30-х років XVII ст. у розгортанні національно-визвольної боротьби українського народу.
6. З якого документа наведено уривок? Які події спричинили його ухвалення?
«Найбільше їй найсерйозніше непокоїли Річ Посполиту морські походи козаків, здійснювані всупереч забороні уряду, а також їх свавільства, які вони чинили в містах. Злочини ці зазнали належної карі від зброї коронного війська... І надалі козаки повинні будуть користися виключно тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем його милістю або його наступниками, польськими королями... Протягом цих шести тижнів козаки мусять скласти правильні реєстри, які не перевищують 6 тисяч, із зазначенням, скільки їх живе в кожному старостві. З числа 6000 козаків 1000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого, залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу за порогами і там виконувати свою службу».
7. Використавши додаткові ресурси (літературу, мережу інтернет) знайдіть інформацію про те, в яких відомих творах (літературних, мистецьких) згадуються козацькі повстання 20–30-х років XVII ст. Хто з ватажків цих повстань згадується найчастіше? Підготуйте коротку довідку про один із таких творів.

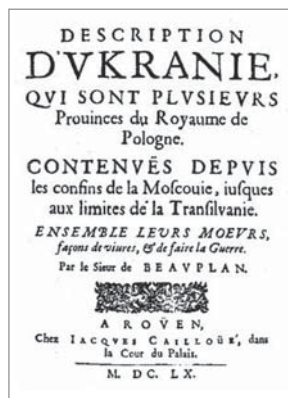
§ 15 Військове мистецтво, традиції та побут українського козацтва. Практичне заняття

Становлення козацького війська відбувалося в непростих умовах. Воно формувалося на теренах Великого кордону, де козак щомиті мав бути готовий дати відсіч нападникові-кочівнику. На відміну від регулярного війська, яке забезпечували всім необхідним держава або приватний власник, запорожці могли розраховувати лише на власні сили, професійні якості й підтримку товариства.

Прочитайте тексти джерел і дайте відповіді на запитання. **1.** Виберіть із тексту джерел 1–4 означення, якими французький інженер характеризує козаків. Яким було ставлення Г. Л. де Боплана до козаків? Чим це можна пояснити? Чи є підстави не довіряти свідченням французького інженера? **2.** Про які ремісничі спеціальності йдеться в джерелі 5? Як можна пояснити той факт, що козаки знали на всіх названих ремеслах? Чим такі знання були корисні у козацькому житті? **3.** Про що може свідчити той факт, що у розповіді про побут козаків згадується і про заняття жінок? **4.** Якими рисами характеру та вдачі наділяє автор козаків? Чи притаманні вони сучасним українцям? **5.** Співставте свідчення Г. Л. де Боплана про козацький табір та наведені на ілюстраціях реконструкції. Чому сучасники іноді називали табір «рухомою фортецею»? Схарактеризуйте особливості бойового порядку козаків. У чому переваги та недоліки козацького війська?

→ Титульний аркуш першого видання «Опису України». Руан, 1660 р.

1. «...Козаки належать до грецької віри, яку називають руською; дуже шанобливо дотримуються релігійних свят і постів, які у них тривають 8 або 9 місяців на рік і полягають в утриманні від м'яса. Вони настільки вперті в дотриманні цієї формальності, що переконують себе, ніби порятунок [їхньої душі] залежить від зміни їжі. Зате, я гадаю, навряд чи жоден інший народ у світі давав би собі стільки волі у питті, як вони, бо не встигають протверезіти, як одразу (як-то кажуть) починають лікуватися тим, від чого постраждали. Однак усе це тільки під час дозвілля, бо коли вони воюють або коли задумують якусь справу, то вкрай тверезі».

2. «Вони кмітливі й проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя. Задля цього так часто бунтують та повстають проти шляхтичів, бачачи, що їх у чомусь утискають. Таким чином, рідко коли минає сім чи вісім років, щоб вони не бунтували чи не піднімали повстання проти панів».

3. «Козаки добре загартовані, легко витримують спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать. ...Найбільше виявляють спритності та доблесті, б'ючись у таборі під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють із рушниць, які є

↑ Козацький табір. Реконструкція

↑ Козацький рухомий табір. Реконструкція

для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці і т. д. Вони дуже вмілі у виготовленні селітри, якої в цих краях дуже багато, і виготовляють прекрасний гарматний порох. Жінки займаються прядінням льону і вовни, з яких роблять полотно і тканини для щоденного вжитку. Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, робити брагу тощо. Немає також серед них жодного, якого б віку, статі чи становища він не був, хто б не намагався перевершити свого товариша у пиятиці і гульні. Немає серед християн і таких, котрі б настільки, як вони, призвичаїлися не дбати про завтрашній день.

Одне слово, всі вони досить розумні, але зосереджуються лише на корисному і необхідному, головним чином на тому, що пов'язане з сільським життям.

Родючий ґрунт дає їм зерно в такому достатку, що вони часто не знають, що з ним робити, ... а звідси – і їхні лінощі: вони зовсім не хочуть працювати, хіба що при крайній потребі, коли їм немає за що купити необхідне. Вони воліють краще піти позичити усе потрібне у турків, своїх добрих сусідів, аніж потрудитися, щоб самим його надбати тощо, їм доволі, коли є що їсти й пити».

Г. Л. де Боплан. «Опис України». 1660 р.

їхньою звичайною зброєю), обороняючи ці укріплення; вони непогані також на морі, але верхи на конях вони такі не найкращі. Сотня цих козаків під захистом табору не побоїться ні тисячі поляків, ні кількох тисяч татар. Якби вони були такі ж доблесні верхи, як і на землі, то, гадаю, були б непереможними».

4. «Козаки високі на зріст, вправні, енергійні, люблять ходити в гарному одязі, яким особливо хизуються, коли пограбують його у своїх сусідів, бо в інших випадках вдягаються досить скромно... відзначаються міцним здоров'ям і навіть не хворіють... Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що в глибокій старості, бо більшість з них гине почесною смертю на війні».

5. «Говорячи про відвагу козаків, цілком до речним буде розповісти і про їхні звичаї та заняття. Отож, ви дізнаєтесь, що серед цього народу зустрічаються люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі

↑ Козак на коні. Художник Ю. Брандт. 1910 р.

Прочитайте текст джерела 6 і дайте відповіді на запитання. **1.** Яким чином козаки ухвалювали важливі рішення? Про що це свідчить? **2.** Доведіть, що між запорозькою старшиною та рядовими козаками в той час уже існували суперечності. **3.** Дайте узагальнену характеристику козацької дипломатії. Про що вона свідчить? **4.** До яких козацьких чеснот звертаються учасники переговорів? Як це характеризує козаків?

6. *«Ми мали аудієнцію і подали письмово в колі наше доручення про вербування військ. Після цього козаки, запросивши нас вийти з кола, публічно прочитали нашу грамоту, після чого кожен мав висловити свою думку. Коли ж після дворового закликів вождя всі продовжували мовчати, то присутні розділились, як це у них прийнято при обговоренні важливих справ, й утворили два кола: одне із старшин, друге – з простого народу, як вони називають, черні.*

Після довгих нарад чернь нарешті звичними викриками висловила свою згоду вступити на службу Й. І. В. (Його Імператорської Високості) – на знак цього підкидали вгору шапки. Після цього натовп кинувся до другого кола – старшин, погрожуючи скинути у воду й утопити кожного, хто буде проти. Тому старшини враз зголосилися на все, не сміючи суперечити черні, такій сильній та могутній, коли її розлютити, тільки вимагали обговорити з нами умови.

До того ж вони стверджували, що це супроти їхнього звичаю вступати на службу і рушати в похід за невизначених умов, і тому бажать, щоб я уклав з ними угоду від імені Й. І. В. щодо тримісячного жалування та продовольства для них і коней; тоді вони згодні прийняти пропозицію і подумать, як діяти далі. І все ж, щоб Й. І. В. міг переконатися в їхній покірній відданості, вони мають намір негайно відправити до нього своїх послів, уповноважених укласти з імператором угоду щодо їхнього утримання...

Потім, коли осавули (начальники) обійшли довкруг велике коло і все сказане виклали іншим козакам, чернь знову відділилася, утворила окреме коло і після наради знову висловила згоду гучними вигуками й підкиданням шапок. Коли ми слідом за цим вийшли із кола, тут же загрімилі військові барабани і заграли сурми, було зроблено десять гарматних пострілів, а вночі випущено декілька ракет.

Ватажок і дехто зі старшин ... всіляко благали й умовляли їх добре обдумати, що вони роблять, і не відкидати милостивих пропозицій імператора, котрі вони мають вважати за велике щастя. У протилежному випадку вони ризикують щонайменше бути зганьбленими і висміяними, якщо відмовляться тепер від участі в такому похвальному заході, спрямованому проти запеклого ворога християнства... Та коли вони і після всіх цих доказів наполягали на колишньому рішенні, ватажок тут же серед кола у гніві відмовився від своєї посади, мотивуючи тим, що він не може і не хоче очолювати людей, які так мало дорожать своєю славою, честю та добрим іменем».

Е. Лясота. «Щоденник». 1594 р.

Прочитайте текст джерела 7 і дайте відповіді на запитання. **1.** Чому, за свідченням Е. Лясоти, українські селяни мусили виходити в поле зі зброєю? **2.** Чому дипломат «не вважав за потрібне втрачати таких хоробрих та відчайдушних людей», якими були козаки? У чому він вбачав переваги запорозького козацтва над іншими вояками? **3.** Про що свідчить факт офіційних відносин Австрії з запорозькими козаками без погодження з польським урядом?

7. «Дуже гарні великі родючі поля й ґрунти, на яких тут і там видно багато дивних малих будинків із бійницями, куди втікають селяни, коли раптово стається напад зі степу, і там обороняються; тому кожен мешканець, ідучи в поле, вішає на плече рушницю, а до боку шаблю чи тесак; напади такі часті, що спокую від них майже ніколи немає... Я гадав, що ця війна проти турків триватиме не рік чи два, тому не вважав за слушне втрачати таких хоробрих і відчайдушних людей, які змолоду вправляються у військовому мистецтві та добре знають цього ворога, тобто турків і татар (з якими вони майже щодня стикаються). По-друге, це військо утримати легше, ніж військо іншої нації, бо на їхніх начальників не треба витратити особливих коштів (які звичайно становлять значну суму). Крім того, вони мають власну зброю та боєприпаси, до яких не треба замовляти й утримувати спеціально гармашів, бо багато хто з них сам уміє з ними обходитися».

Е. Лясота «Щоденник». 1594 р.

Ознайомтеся з текстом джерела 8 та картиною Ю. Брандта й дайте відповіді на запитання. **1.** Чи можна стверджувати, що козацьке життя було позбавлене жіночого товариства? **2.** Поміркуйте, яким був статус жінки у козацькому суспільстві. **3.** Поясніть, чому описану у джерелі поведінку козака не можна назвати толерантною?

8. «Переказують, що від шибениці, за козацьким звичаєм, можна було врятуватися, коли якась дівчина виявляла бажання вийти за злочинця заміж. Щодо цього очевидці наводять такий випадок. Одного разу вели якогось злочинця на страту; назустріч йому вийшла дівчина під білим покривалом і виявила бажання вийти за нього заміж. Злочинець, наблизившись до дівчини, почав просити її зняти з обличчя покривку. Дівчина зняла. Тоді злочинець ... привселюдно заявив: «Як мати таку дзюбу вести до шлюбу, ліпше на шибениці дати дубу!»».

Д. Яворницький. «Історія запорізьких козаків»

↑ Козацьке весілля. Художник Ю. Брандт. 1900 р.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які факти з опрацьованих джерел свідчать про те, що життя козаків істотно відрізнялося від життя інших верств українського суспільства?
2. Спираючись на свідчення французького інженера, складіть розповідь з 5–6 речень про життя та побут козаків, почавши її з фрази «За повідомленням Г. Л. де Боплана, українські козаки...»

Перевірте, чого навчилися з теми

ДАТИ ТА ПОДІЇ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.

Затвердження сеймом Речі Посполитої «Ординації Війська Запорозького реєстрового...»; здобуття запорожцями фортеці Кодак; Хотинська війна; Деулінське перемир'я; перша писемна згадка про козаків.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

2. Установіть, про що йдеться в уривках з історичних джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

А. *«Коронний гетьман Карл Ходкевич, верхи на коні, стояв біля свого шанця, коли примчав гонець зі звісткою, що козаки з кількома польськими загонами захопили вже табір Османа і що для остаточної перемоги бракує тільки підмоги... Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа турків охопила паніка: люди всіх станів були в невимовній тривозі, а сам Осман, який так недавно гадав, що нема на світі нікого могутнішого за нього, тепер на власні очі бачив усю непевність свого становища».*

Б. *«Хортиця – місцевість на Борисфені. Тут Дмитро Вишневецький, стародавній преславний герой, ушанований своїми воєнними звитягами, поставив колись фортецю. Середину цього місця оточив кам'яним муром та огорожею з дубів, що піднеслися, зміцнені природою та Богом. Унаслідок цього він міг протидіяти наступові кримського хана та сил усієї його орди».*

В. *«Хто ж затримає народ, коли в нього так закрутилися колеса свавілля, що їх ніяким чином не можна стримати!.. Переконався я про це під Кумейками: зимою знищив Павлюка, на весну, незважаючи на такий великий розгром, ожив Острянин. Розгромив я Острянина – зразу ж було обрано керівником Гуною, і я двадцять тижнів вів із ним війну та ледве привів до послуух зброєю і немалим пролиттям крові!».*

Г. *«Конашевич надзвичайно спритно, страшенно збентеживши ворога, злучився з Владиславом під самою Москвою, столицею держави. Проніс переможні корогви свої безмежними просторами, спустошив вогнем і мечем недружні землі, обернувши в сумні руїни такі незвичайні, сильні своєю позицією та залогамі міста, як Єлець, Шацьк, Ливни, Калуга».*

Д. *«У 1635 р. непокірний козак, на ім'я Сулима, підступно й таємно прокравшись з... козаками з моря до Дніпра, намілювався напасти на фортецю, яку його милість король Владислав звелів на кошти Речі Посполитої збудувати на першому дніпровському порозі й оточити валами проти розбещеної сваволі козаків, щоб вони на море в човнах більше не ходили та турка не дратували. Сулима, напавши вночі на цю фортецю й перебивши сторожу, зарубав шаблею капітана та багатьох людей, забрав чимало грошей Речі Посполитої, а нову фортецю в кількох місцях зруйнував. Пізніше він був, з наказу його королівської милості, на тому ж дніпровському острові обложений реєстровими козаками і, коли дров у нього на щовно не стало, був виданий своїми й відправлений у Варшаву на двотижневий сейм, що відбувався на початку 1636 року. Там же йому та ще кільком таким самим негідникам відрубали голови й четвертували».*

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

3. Складіть історичні портрети (двох на вибір) ватажків козацьких повстань кінця XVI – 20–30-х років XVII ст., використовуючи пам'ятку для характеристики історичного діяча (с. 5–6). Порівняйте значення діяльності обраних вами історичних постатей.

ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

4. Поясніть поняття та терміни і складіть із ними речення.

Запорозька Січ; морські героїчні походи козацтва; покаяння; гетьман; реєстрове козацтво.

ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ

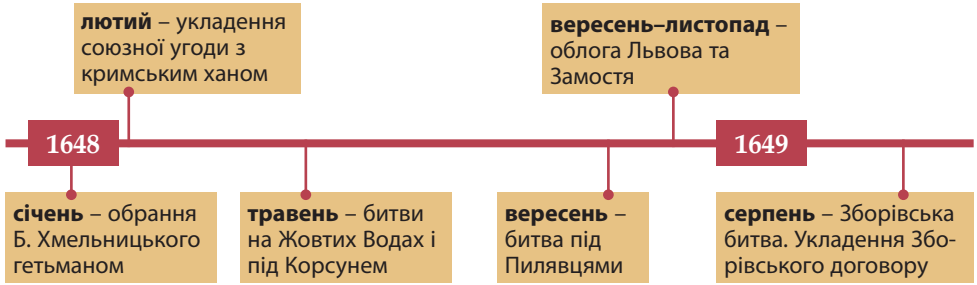
5. Використовуючи наведені дані, вкажіть подію і установіть причинно-наслідковий зв'язок.

Причина	Подія	Наслідок
	1556 р., о. Хортиця 1595–1596 рр. 1616 р., Кафа 1625 р. 1630 р., Переяслав	

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

6. Роздивіться ілюстрації. З якими подіями та історичними постатями вони пов'язані? Уявіть, що ви як редактор або редакторка інтернет-сайту з історії України XVI–XVII ст. отримали доручення написати пояснення до малюнків. Які історичні джерела ви б використали, які дібрали б до них текстівки?

§ 16 Передумови та причини Національно-визвольної війни. Воєнні події 1648–1649 рр.

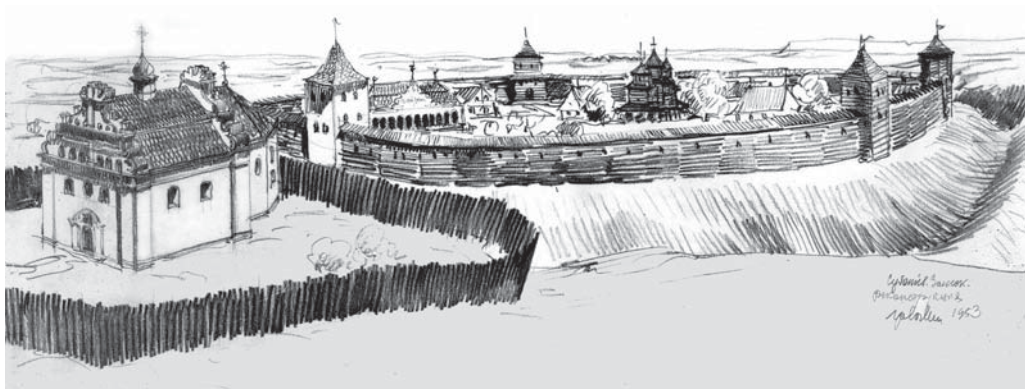
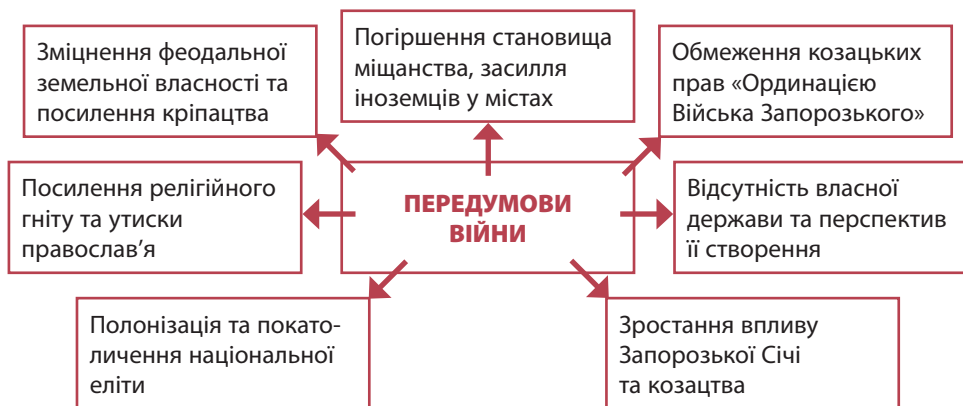
Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Що найбільше обурювало українців у їхньому становищі? **2.** Пригадайте, якими документами українцям гарантували права, про порушення яких ідеться у джерелі. **3.** Чи змінилися вимоги українців до влади з часів козацьких повстань 90-х років XVI ст. та 20–30-х років XVII ст.?

«Насамперед просимо, щоб неволя, гірше турецької, якої зазнав наш руський народ, що додержується старовинної грецької віри, від унії була скасована, тобто щоб як з давніх часів, так і тепер вся старовинна Русь додержувалася грецького закону. Щоб при руському народові скрізь у Короні і Литві залишалися владицтва і всі церкви. Назви унії щоб не було, а тільки римський і грецький закони, так як з'єдналася Русь з Польщею... Коли залишаться лише два закони, римський і грецький, як було раніше, тоді унія не турбуватиме наш християнський народ, братів наших, і без неї ми справді у згоді житимемо... Просимо, щоб київський воєвода був з руського народу і додержувався грецького закону, ...щоб наш київський митрополит мав місце в сенаті його милості короля, щоб ми, Русь, мали цюнайменше трьох сенаторів: серед світських – воєводу і київського каштеляна, які б у сенаті захищали нашу віру і права руського народу».

Пункти козацьких вимог до короля Яна Казимира та польського уряду. 24 лютого 1649 р.

1. Передумови та причини Національно-визвольної війни

Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. в Україні спалахнули численні козацькі повстання. І хоча, починаючи з виступу К. Косинського, кожне наступне повстання козаків відзначалося вищим рівнем організованості, охоплювало більшу територію, засвідчувало вдосконалення військової вправності та вищий ступінь усвідомлення козаками мети боротьби, проте жодне з них тієї мети не досягло. Тим часом становище українців у Речі Посполитій погіршувалося. Польська влада вважала українські землі своїми, цю ж ідею підтримували окатоличена українська шляхта та магнати.

↑ Хутір Б. Хмельницького у Суботіві. Малюнок-реконструкція Г. Логвіна

ЗАУВАЖТЕ

У роки «золотого спокою» на українських землях Речі Посполитої активно поширювалося польське шляхетсько-магнатське землеволодіння. Це мало вкрай негативні наслідки для козацького господарювання і спровокувало конфлікт особисто в житті Б. Хмельницького. Польський шляхтич, чигиринський підстароста Даніель Чаплинський для збільшення прибутків намірився прибрати до рук хутір Субо-

тів, що належав Б. Хмельницькому. Восени 1647 р. він напав на маєток Хмельницького і відібрав його. Богдана ж було звинувачено у незаконному захопленні маєтку і ув'язнено. Б. Хмельницький, шукаючи правди, звернувся до короля, проте останній не поспішав допомогти козакові, тож залишався єдиний вихід – «податися на Низ, до інших таких подібних покривджених».

2. Заходи Богдана Хмельницького з підготовки до війни

У 1648 р. розпочалося нове козацьке повстання проти панування Польщі. Його підтримали не лише селяни й міська біднота, а й духовенство, заможне міщанство, дрібна українська шляхта. Завдяки цьому повстання швидко перетворилося на всенародну війну на чолі з Богданом Хмельницьким, яку історики назвали **Національно-визвольною**.

↑ Богдан Хмельницький. Художник М. Хмелько. 1953 р.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Богдан Хмельницький (1595–1657) – гетьман України, творець Української держави. Походив із дрібної української шляхти (по матері – з козацької родини). Освіту здобув в одній із київських шкіл та у Львівській єзуїтській колегії, добре знав кілька мов, історію, юриспруденцію, військову справу тощо. Брав участь у походах проти Кримського ханства, а в часи повстань 30-х років XVII ст. виступав на боці козаків. У січні 1648 р. на Запорозькій Січі підняв повстання, поклавши початок Національно-визвольній війні українського народу проти Польщі. В роки Національно-визвольної війни Б. Хмельницький проявив себе не лише як видатний полководець, а і як тонкий дипломат, домогшись визнання Європою Української держави як суб'єкта міжнародного права.

На початку 1648 р. Богдан Хмельницький сформував перший повстанський загін, установив зв'язок із козаками на Січі. Невдовзі відбулася козацька рада, на якій Б. Хмельницького було обрано гетьманом Війська Запорозького. Гетьман розіслав універсали до українського народу із закликом вступати до лав козацького війська. Налагодив виробництво пороху, організував закупівлю зброї та боєприпасів, досяг домовленостей про перехід реєстрових козаків на бік повстанців із початком воєнних дій.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Що, на думку Б. Хмельницького, найбільше дратувало поляків? Чому? **2.** До яких соціальних верств насамперед звертається гетьман? Про що це свідчить?

«Поляки поклали святою ціллю своєї політики опанувати наш лад самоуправи й вибору і наставляють над нами урядників, як і де інде, не на те, аби вони розказували міщанам і селянам поправу, лише на те, аби силою могли задержувати міста. Я вже з тільких прикладів знаю, що свобода найменше тоді певна, коли не маємо перед собою журби й ворога, а найліпше борониться їй в готовості й напруженню.

Дуже було б добре, аби вже раз на поляків одним ударом козаки й селяни вдарили. Мені здається, що се більше чесно, коли поляки будуть мати щоденно перед очима ворогів, будуть бачити, як здобуваються і самим пострахом займаються міста, – аж тоді знелюблять війну, вернуть волю козакам, аби мати спокій».

Універсал Б. Хмельницького. 1648 р.

У лютому–березні 1648 р. у Бахчисараї українські послы уклали угоду з кримським ханом Іслам Гіреєм III про військову допомогу у війні проти Речі Посполитої. У такий спосіб гетьман прагнув уникнути несподіваного нападу татарських і ногайських орд. Крім того, татари вступали у війну з потужною кіннотою, якої бракувало козакам.

Приготування Б. Хмельницького не були таємницею для польських воєначальників. Коронний гетьман М. Потоцький прагнув будь-що запобігти розгортання повстання. З метою придушення козацького виступу він наказав канів-

← Кримський хан Іслам Гірей III

ському полковникові 13 лютого виступити на Низ. Через день і сам рушив на Черкащину, де мали збиратися урядові війська. Проте й приготування коронного гетьмана не були таємницею для Б. Хмельницького. Коли ж польські війська увійшли на землі Війська Запорозького, Б. Хмельницький вирішив не чекати появи противника, як це робили керівники попередніх повстань, і віддав наказ вирушати в похід.

3. Воєнна кампанія 1648 р.

Перша битва Національно-визвольної війни відбулася 5–6 травня 1648 р. на берегах річки **Жовті Води**. Повстанці оточили польське військо й швидко розгромили його.

Наступна битва з основними силами поляків на чолі з великим коронним гетьманом М. Потоцьким і польним коронним гетьманом М. Калиновським відбулася 16 травня **під Корсунем**. Гетьман послав наперед полк на чолі з Максимом Кривоносом. Унаслідок атаки головних сил Б. Хмельницького й перекопського мурзи Тугай-бея, а також загону М. Кривоноса польське військо було розгромлене.

↑ Битва під Жовтими Водами. Художник Ю. Саницький. 1999 р.

Перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем стали сигналом для повстань по всій Україні й визвольного походу української армії на захід. Б. Хмельницький збирав війська в Білій Церкві, формував нові органи влади, а керувати визволенням Правобережної України послав полковника М. Кривоноса.

До кінця липня було визволено з-під польської влади все Лівобережжя, а до кінця серпня – Брацлавське, Київське, Подільське (крім м. Кам'янця) воєводства на Правобережжі, східні й південні райони Волинського воєводства. Польська шляхта прагнула придушити повстання. Особлива жорстокість у спробах придушити повстання, якою вирізнявся Я. Вишневецький, змусила взятися за зброю навіть найсмирніших та слабких.

Роздивіться картини Ю. Саницького на с. 123 та М. Самокиша на с. 125 й дайте відповіді на запитання. **1.** Чим відрізнявся зовнішній вигляд вояків польської армії та козаків? **2.** Як озброєні козаки? Про що це свідчить?

У вересні 1648 р. воєнні дії відновилися. Неповдалі містечка Пилявці (нині – с. Пилява Хмельницької обл.) для нової битви зійшлися коронне військо та українська армія. До участі в **Пилявецькій битві** були залучені найкра-

Розгляньте карту, дайте відповіді на запитання. 1. Звідки почався рух повстанського війська на чолі з Б. Хмельницьким навесні 1648 р.? 2. Де відбулися перша та друга битви Національно-визвольної війни? 3. Куди рушило військо Б. Хмельницького після перших битв? 4. Де відбулася остання, найбільша битва 1648 р.?

↑ Національно-визвольна війна 1648–1657 рр.

↑ Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким. Художник М. Самокиш. 1934 р.

Миколая Остророга й сина великого коронного гетьмана С. Конецпольського Олександра. Довідавшись про це, Б. Хмельницький так схарактеризував трійцю полководців: «перина» (за пухку статуру), «латина» (за схильність до вчених занять, а не до війни) й «дитина» (за молодість і недосвідченість). У польському війську панували легковажність і безлад. Шляхта, розраховуючи на швидку перемогу, вирушила в той похід, як на полювання.

Вирішальна битва 11–13 вересня завершилася для польської армії нищівною поразкою. Повстанців вона надихнула на нові перемоги, активізувала селянські рухи на Західній Україні.

26 вересня Б. Хмельницький почав облогу Львова. Доля міста була вирішена, коли козаки на чолі з М. Кривоносом захопили Високий замок. Проте гетьман не бажав руйнувати Львів, узявши викуп 200 тис. талярів. Більша частина грошей пішла на оплату татарам. 26 жовтня гетьман із військом рушив далі – на Замостя. Захоплення Замостя відкривало б повстанцям шлях на Варшаву, тому в столиці почали обговорювати питання про скликання сейму.

Українське військо було стомлене, погано забезпечене боєприпасами, порохом, провіантом, наближалася зима. Покладаючи великі надії на претендента на польський престол Яна Казимира, Б. Хмельницький погодився на перемир'я.

23 грудня 1648 р. Б. Хмельницький урочисто в'їхав до Києва, де радо вітали переможця. Назустріч українським полкам вийшли Патріарх Єрусалимський Паїсій, який перебував тоді в Києві, й київський митрополит Сильвестр Косів. Студенти Києво-Могилянської академії виголосили на честь героя свої вірші-панегірики.

4. Воєнна кампанія 1649 р. Зборівський договір

Навесні 1649 р. польські війська, порушивши умови перемир'я, розпочали воєнні дії. 30 червня українські й татарські війська взяли місто Збараж (нинішня Тернопільська обл.), біля якого розташувалися основні сили поляків, в облогу. Генеральний наступ розпочався 27 липня. Завдяки налагодженій розвідці Б. Хмельницький дізнався, що з Варшави до Зборова (нині – Тернопільська обл.) рушило польське військо на чолі з королем Яном II Казимиром, обраним королем у листопаді 1648 р.

щі сили повстанців на чолі з досвідченими полковниками. Під Пилявцями українська армія налічувала вже понад 100 тис. вояків. Польські сили разом з озброєними слугами становили близько 80–90 тис.

Після корсунського розгрому коронні гетьмани М. Потоцький та М. Калиновський потрапили в полон. Замість них уряд Речі Посполитої призначив командувати армією князя Владислава Заславського,

У ніч проти 6 серпня Хмельницький оточив польський табір та містечко Зборів. Польська армія зазнала великих втрат, перемога була близька, проте кримський хан Іслам Гірей порушив попередню домовленість і перейшов на бік короля Речі Посполитої. Богдан Хмельницький був змушений укласти мирний договір із Польщею. Ситуація ускладнювалася тим, що до переговорів із Польщею вдався й кримський хан.

Після напружених перемовин 8 серпня 1649 р. було укладено **Зборівський мирний договір**.

Вперше в історії українсько-польських відносин козацька Україна виборола визнання своєї державної самостійності. Це давало змогу гетьманському урядові продовжувати боротьбу за незалежність.

Умови Зборівського мирного договору 1649 р.

- Влада гетьмана на території Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств.
- Заборона розміщувати польські війська на цих теренах.
- Державні посади мали право обіймати лише православні.
- Реєстр 40 тисяч.
- Амністія учасникам війни.
- Шляхта поверталася у володіння, а селяни – до виконання повинностей.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Чому, на думку істориків, Зборівський договір не відповідав фактичним успіхам Національно-визвольної війни? **2.** Яке він мав значення в історії України? **3.** Чому умови договору не задовольняли жодну зі сторін? Визначте, які з пунктів договору були найбільш неприйнятними для української, а які для польської сторони.

«1. При усяких давніх вольностях його королівська милість Військо Запорозьке захищає (проти давніх жалуваних грамот свою жалувану грамоту одразу видає).

2. Кількість війська для зацікавлення підданих і заохочення до служби Речі Посполитій має складати сорок тисяч Війська Запорозького... І складення реєстру гетьманом Війська Запорозького має завершитись не пізніше нового року (до Різдва Христового) ... щоб ті в козацтві зберігали вольності козацькі, а інші ... панам своїм підлягали.

3. Чигирин в нинішньому стані має довічно залишатись при булаві Війська Запорозького.

4. Що ж раніше діялось під час повстання – не має бути ніяким чином покарано.

6. Військо коронне не має перебувати в містах, де козаки зі складу реєстрового війська перебуватимуть.

8. ... Його королівська милість дозволяє мати місце в сенаті преосвященному його милості отцю митрополиту київському».

Зі Зборівського договору. 1649 р.

→ Остання сторінка Зборівського реєстру 1649 р. з підписами Б. Хмельницького, І. Виговського та печаткою Війська Запорозького

ПРИЧИНА

- значні втрати польської армії під Зборовом
- перехід кримського хана на бік польського короля через небажання посилення козацтва у регіоні
- складне становище козацьких військ після тривалих воєнних дій

ПОДІЯ

Зборівський договір 8 серпня 1649 р.

НАСЛІДОК

- визнання самостійності козацької держави
- нетривалість договору через невідповідність його умов успіхам козацького війська та небажання польської сторони йти на значні поступки повстанцям
- селянські виступи через невдоволення умовами договору

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Повстання під проводом Б. Хмельницького стало початком великомасштабної Національно-визвольної війни українського народу. Основу повстанського війська становили козаки, проте у його лавах було багато селян, містян та вихідців із дрібної шляхти.
- Воєнні успіхи 1648 р. засвідчили військовий талант Б. Хмельницького та сприяли поширенню Національно-визвольної війни на теренах Волині, Поділля й Галичини, що відкривало перспективи звільнення усіх українських земель.
- Кампанія 1649 р. розгорталася на тлі загострення зовнішньополітичної ситуації, адже утвердження Української держави однаково непокоїло як Річ Посполиту, так і Кримське ханство.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
► *Облога Львова* ► *укладення Зборівського мирного договору* ► *обрання Б. Хмельницького гетьманом* ► *Корсунська битва* ► *Пилявецька битва*.
2. Коли та за яких умов було написано лист короля Яна Казимира до Б. Хмельницького, цитату з якого наведено?
«Тому й тепер самі нашою особою вирушивши і наблизившись, з цим до вірності твоєї і до війська нашого запорозького [послів] посилаємо, бо, покликавши на допомогу Бога, авторитетом своїм хочемо цей вогонь загасити, а не воювати далі. Ми певні в цьому, оскільки самі нашою королівською особою хочемо шукати заходів, щоб ці внутрішні заколоти заспокоїти. Чекаючи всього цього в цілому від твоєї вірності, обіцяємо вам нашу королівську милість».
3. Скільки років минуло від утворення Речі Посполитої до початку Національно-визвольної війни? Які події цього періоду негативно вплинули на польсько-українські відносини?
4. Дайте відповіді на запитання.
► *Що спричинило Національно-визвольну війну середини XVII ст.?* ► *Де відбулися та як закінчилися перші битви армії Б. Хмельницького з польським військом?* ► *Які результати мала воєнна кампанія 1649 р.?*
5. Порівняйте наслідки Жовтоводської, Корсунської, Пилявецької та Зборівської битв. Визначте вплив кожної з них на перебіг Національно-визвольної війни.
6. Зробіть висновки-узагальнення про здобутки та втрати першого етапу Національно-визвольної війни (1648–1649).

1650

серпень – перший молдовський похід

1651

червень – битва під Берестечком

1652

травень – битва під Батогом

1653

вересень–грудень – облога Жванця на Поділлі

вересень – укладення Білоцерківського договору

серпень – укладення українсько-молдовського союзу

серпень–вересень – поразка українських військ під Сучавою

§ 17 Воєнно-політичні події Національно-визвольної війни 1650–1653 рр.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** У чому польський вельможа вбачав найбільшу загрозу для Речі Посполитої з боку козацької України? **2.** Чому автор намагався переконати своїх співвітчизників у необхідності знищення Української козацької держави?

«Там жодної панщини ніколи не буде, бо й тепер її там немає, і так кажуть: "Раз її нам господар наш великий, Хмельницький, батько наш, викоренив, то і до судного дня її не буде, бо він нас із неволі фараонові вивів". Отак з імені Хмельницького мають ту надію, що ніколи не будуть робити панщини, кажучи, що то був Пророк і тепер, по його смерті, він завжди сідає біля одного столу з Господом Богом від обіду й до вечері. Поборів, подимних й такого роду податків і не згадуї! А якщо й випаде податок, який за гетьманським чи полковницьким універсалом раз на рік, щонайбільше два, то не перевищить цей податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би й з найбагатшої особи. А жодного іншого тягаря на люд посполитий ніколи не буває, а надто на козаків, бо кожен є вільним вояком, а податки на тих, хто не ходить на війну... Якщо ж буде збережено Українську державу хоч на невеликій частині українських земель, то навколо неї буде пустеля Аравійська, коли наосліп туди всі люди ринуть згідно з вищезгаданими міркуваннями».

З трактату польського вельможі. 1672 р.

1. Результати воєнно-політичних подій Національно-визвольної війни 1650–1651 рр.

Протягом 1650 р. Польща готувалася до нового етапу війни. Готувався до продовження війни й Б. Хмельницький. Ще влітку 1648 р. гетьман робив спроби встановити добросусідські відносини з молдовським господарем Василе Лупу. Проте останній намагався балансувати між Османською

ЗАУВАЖТЕ

Переможні битви 1648–1649 рр., унаслідок яких значна частина українських земель була звільнена від польської влади, сприяли утвердженню Української козацької держави – Війська Запорізького. В історичній науці цю державу називають Гетьманщиною.

↑ Молдовський господар Василе Лупу. Гравюра XVII ст.

імперією та Річчю Посполитою. Тому влітку 1650 р. Б. Хмельницький почав підготовку воєнного походу проти молдовського господаря. Було укладено новий договір з татарами, які мали разом виступити проти князівства Молдова в обмін на спільний виступ проти Московського царства. На початку вересня козаки захопили столицю князівства – м. Ясси. В. Лупу уклав з Б. Хмельницьким угоду, за умовами якої відмовлявся від союзу з поляками та зобов'язувався видати свою дочку Розанду за сина гетьмана Тимоша.

Між тим відновилися бойові дії у Національно-визвольній війні. Вирішальні бої між основними силами польської та української армій відбулися 18–30 червня 1651 р. поблизу Берестечка на Волині. Місцем для битви було обрано межиріччя Стиру й Пляшівки. Зранку 18 червня спалахнули перші сутички, з яких розпочалася **Берестецька битва**. Вона була найбільшою у Національно-визвольній війні за чисельністю вояків, які брали в ній участь.

Третього дня битви, 20 червня, коли перемога Б. Хмельницького була близько, кримці несподівано залишили поле бою: як з'ясувалося, хан Іслам Гірей III не хотів поразки польського війська й тому напередодні розпочав переговори з королем. Щоб уберегти козацькі сили від нищівної поразки, Б. Хмельницький вирішив відвести армію до річки Пляшівки, болотяні береги якої могли надійно захистити тил війська. Наказавши збудувати земляні укріплення для зміцнення табору, гетьман вирушив за ханом, аби домогтися повернення татар на поле бою. Але хан захопив та ув'язнив Б. Хмельницького.

Протягом 10 днів козаки обороняли табір, відбиваючи всі атаки поляків. Наказним гетьманом обрали Івана Богуну. У ніч проти 30 червня він організував відхід основної боєздатної частини козацького війська. Козаки спорудили переправи через Пляшівку й непомітно для ворогів вийшли з оточення. Довідавшись, що козаки залишають табір, Ян Казимир негайно надіслав туди підрозділи коронного війська. Ті козаки, які прикривали відхід основних сил, героїчно загинули. Основні ж сили козацької армії відступили на Київщину.

Повернувшись із полону на початку липня, Б. Хмельницький швидко відновив боєздатну армію і вже через два місяці зупинив просування потужного польсько-литовського війська в районі Білої Церкви. Це змуси-

↑ Битва під Берестечком. Художник А. Орльонов

ло коронного гетьмана М. Потоцького погодитися на переговори. 18 вересня 1651 р. в **Білій Церкві** було укладено мирний **договір**, за яким територію гетьманського управління було обмежено Київським воєводством. У Брацлавському й Чернігівському воєводствах було відновлено польську адміністрацію. Магнатам і шляхті повертали їхні маєтності. Козацький реєстр скоротили з 40 до 20 тис. Гетьмана було позбавлено права дипломатичних зносин.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Іван Богун (? – 1664) – козацький полководць, у 1650 р. призначений кальницьким полковником. У 1651–1653 рр. виявив неабиякий військовий талант у боях під Вінницею, Монастирищем і Жванцем, брав участь у поході в Молдову. У ході Берестецької битви обраний наказним гетьманом, організував вихід козаків з оточення. У 1654 р. виступив проти союзу з російським царем, відмовився скласти йому присягу.

← Іван Богун. Художник А. Орльонов

↑ Фрагмент зображення битви під Берестечком. З барельєфа саркофага польського короля Яна Казимира в церкві Сен-Жермен-де-Пре в Парижі. 1672 р.

ЗАУВАЖТЕ

На барельєфі зображено козаків під час бою. Тут можна побачити, як козаки застосовували вогнепальну зброю. Вони шикувалися в три лави: перша стріляла з мушкетів, друга готувалася до пострілу, третя ладнала рушниці. Козаки одягнені у свитки, шапки й чоботи, а озброєні мушкетами й шаблями при лівому боці.

Розгляньте карту на с. 124 і дайте відповіді на запитання. **1.** Де відбулися основні події військової кампанії 1651 р.? **2.** Де відбулися основні військові події 1652–1653 рр.? **3.** Які землі втратила козацька держава за Білоцерківським договором? Які українські землі перебували у складі Польщі на кінець 1653 р.?

2. Наслідки військової кампанії 1652 р.

Після Берестецької битви молдовський господар В. Лупу відмовився виконувати свої зобов'язання щодо України. Нагадати про умови українсько-молдовського договору Б. Хмельницький вирішив силою зброї, рушивши у новий похід на Молдову.

Не бажаючи допустити військового союзу України з Молдовою, польський уряд наказав великому коронному гетьману М. Калиновському виступити проти українських полків. Польські загоны розташувалися табором біля гори Батіг

↑ Розанда Лупу-Хмельницька і Тиміш Хмельницький. Музей Богдана Хмельницького в Чигирині. Художник Н. В. Атамась. 2004 р.

поблизу м. Ладжижина (сучасна Вінницька обл.), на лівому березі Південного Бугу.

22 травня 1652 р. передові козацькі частини під командуванням Тимоша Хмельницького й загони татарської кінноти почали бій із польською кіннотою, а основні частини підійшли непомітно 23 травня. Оточивши польський табір, українська армія атакувала водночас з усіх боків. До вечора польське військо було вщент розбите, загинув і його головнокомандувач.

Блискуча перемога ліквідувала прихильні умови Білоцерківського договору – Україна за фактом знову стала незалежною державою. Визвольна боротьба спалахнула з новою силою. Владу гетьманського уряду було відновлено на Брацлавщині та Чернігівщині. Крім того, гетьман фактично визнав соціально-економічні завоювання селянства, що засвідчило перехід значної частини землі до рук селян, які виступали її співвласниками на рівні з державою.

Після **Батозької битви**, у травні–червні 1652 р., українська армія, вступивши до Молдови, змусила В. Лупу виконати попередні зобов'язання. У серпні Тиміш узяв шлюб із Розандою.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які події передували написанню наведеного листа? **2.** Кого гетьман звинувачує у порушенні миру? Чи підтверджується це фактами? **3.** Поміркуйте, з якою метою Б. Хмельницький прагнув відновити дію Зборівського договору? Чи були його наміри щирими?

«Військо Запорозьке ні в якому разі не уникає підданського миру, бажаного для обох сторін, більше того, воно схиляється до його зміцнення на доданих умовах. Насамперед щоб православні церкви, що знаходяться в Короні і Великому князівстві Литовському, захоплені уніатами, були повернуті. Згідно з умовами Зборівського миру його милість [король] повинен дати права і вільності Війську Запорозькому, нічого не випускаючи з того, що говорилося в тих пунктах.

У Польщі під владою Війська Запорозького має знаходитись така кількість українських земель, як сказано в умовах Зборівського миру, починаючи від Дністра аж до Дніпра, а від Дніпра аж до московського кордону».

З листа Б. Хмельницького до молдовського господаря В. Лупу. Серпень 1652 р.

3. Події Національно-визвольної війни 1653 р.

Занепокоєні українсько-молдовським союзом, Польща, Валахія і Трансильванія об'єдналися в антиукраїнську коаліцію. У квітні 1653 р. валаський господар Матей Басараб і трансильванський князь Дьордь II Ракоці за підтримки польського уряду захопили Ясси й посадили на престол свого ставленика. В. Лупу звернувся по допомогу до Б. Хмельницького.

↑ Бій Богуна з Чарнецьким під Монастирищем у 1653 р. Художник М. Самокиш. 1931 р.

ли під Монастирищем військо С. Чарнецького.

Восени 1653 р. польський король із 40-тисячною армією вирушив з-під Львова до Галича, а звідти – до Кам'янця-Подільського і став табором під **містечком Жванець**, між річками Жванчик і Дністер. Туди підійшли й основні сили українсько-татарського війська. Польський табір було взято в тривалу облогу, яка виснажила ворожу армію – почався голод, спалахнула епідемія. Від остаточної поразки поляків уже вкотре врятували ординці.

Хан і польський король 5 грудня під Кам'янцем-Подільським уклали усну угоду, за якою припиняли військові дії, татари отримували дозвіл брати ясир на українських землях протягом 40 днів. Інтереси України за Кам'янецькою угодою не брали до уваги, бо передбачене відновлення умов Зборівського договору вже не влаштовувало українців.

Отже, попри вдалі військові дії, наслідки Жванецької кампанії для Української козацької держави виявилися вкрай несприятливими.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. 1. На яких положеннях Кам'янецької угоди акцентують увагу сучасні історики? Чому? 2. Пригадайте, коли кримський хан порушував обіцянки, дані Б. Хмельницькому. До яких наслідків це призводило?

«Переговори завершилися 15 грудня укладенням в усній формі кримсько-польського договору. Його умови передбачали припинення військових дій... питання заборони татарам брати ясир на теренах України обходилося сором'язливою мовчанкою, що фактично розв'язувало кримчанам руки для грабунку та безчинств.

Аналіз усього комплексу джерел дозволяє зробити такі висновки: навіть якщо в його змісті й йшлося про залишення Війська Запорозького на умовах Зборівського договору, то воно стосувалося тільки становища реєстрового козацтва. Всі інші статті, а саме: автономія козацької України, визначення її кордонів, заборона перебування на її території польсько-литовських військ, визначення чисельності козацького реєстру, статус православної Церкви та інші – повністю ігнорувалися. Тож не випадково кримська і польська сторони погодилися на ... негайну окупацію козацької України польськими підрозділами, повернення шляхти до маєтків».

В. Смолій, В. Степанков.
«Українська національна революція XVII ст.»

4. Особливості внутрішньо- та зовнішньополітичного становища Гетьманщини наприкінці 1653 р.

Через тривалу війну становище Української козацької держави невпинно погіршувалося. Особливо тяжким воно стало восени 1653 р. Війна, що тривала вже шостий рік, виснажила Україну. Внаслідок польських каральних походів, ординських грабунків, постійної мобілізації населення, епідемії чуми та холери було спустошено понад 100 міст і містечок на Правобережжі, знелюдніли території Брацлавщини й Київщини.

Занепало сільське господарство. Збідніле козацтво вже не могло виконувати військову повинність. Дедалі складніше проходив набір до війська. Так, наприклад, під час мобілізації в серпні–вересні 1653 р. Б. Хмельницький спромігся зібрати лише 30–40-тисячне військо. Зростали втома й невдоволення народу. Рятуючись, українці тікали до Московії та Слобожанщини. Почали спалахувати заворушення селян і рядових козаків проти політики гетьманського уряду.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Що стало причиною описаного у листі становища українських земель? **2.** Які наслідки для економіки козацької держави мала описана у джерелі ситуація?

«Кругом страхітливе безлюддя й спустошення ... хліба навколо жодними людськими зусиллями дістати не можна, немає ні людей, ні млинів. Можу сміливо сказати, що після розлуки з Й.К.М. (Його Королівською Милістю) ми не бачили жодної ниви, хіба трішки під Ямполем і під Сморгівкою ... Не встигне кінь впасти на землю, а вже піхотинці накидаються на нього як на ласощі. З-за одних конячих ніг вбивають один одного...».

З листа А. М'яковського. 1651 р.

Погіршувалося й міжнародне становище Української козацької держави. Річ Посполита, Молдова, Валахія і Трансильванія об'єдналися в антиукраїнський союз. Кримський хан надто часто у вирішальні моменти зраджував українців, отож союз із ним був ненадійним. Що ж до Польщі, то вона, не змирившись з існуванням Української держави, готувалася до нового наступу.

Задля збереження основних здобутків війни, насамперед – утвореної держави, гетьман дійшов висновку про потребу вдатися до союзу з московським царем чи турецьким султаном. Саме в такому напрямку поживавилася дипломатична діяльність гетьманського уряду.

Національно-визвольна війна та її перебіг становили невід'ємну складову визрівання й розвитку соціально-політичної та національно-визвольної боротьби на європейському континенті. Так, у 1640 р. вибухнула революція в Англії; того ж року в Каталонії спалахнуло повстання проти іспанського абсолютизму за збереження політичної автономії; у 1647 р. розпочалася антиіспанська боротьба в Південній Італії та Сицилії, в ході якої Неаполь було проголошено республікою. Високого рівня досягла

соціально-політична напруга в Португалії та Данії; визрівали Фронда у Франції та селянські повстання в Австрії, Московії, Швеції, Швейцарії. Середньовічна Європа вступала в новий період розвитку, який характеризувався створенням національних держав і утвердженням нового типу відносин. Це «пробудження» Європи охопило й Україну, що показала взірць відчайдушної боротьби за національну незалежність та особисту свободу людини.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Білоцерківський договір істотно обмежував самостійність української держави, проте полякам не вдалося остаточно ліквідувати її. Це давало можливість Б. Хмельницькому зібрати сили для продовження боротьби.
- Унаслідок нового піднесення визвольної боротьби у травні–червні 1652 р. було відновлено владу гетьманського уряду, а козацька Україна здобула фактичну незалежність.
- Незважаючи на воєнний успіх козаків, наслідки Жванецької кампанії виявилися вкрай несприятливими для Української держави.
- На кінець літа 1653 р. внутрішньо- та зовнішньополітичне становище козацької України стало критичним. Лише перемога над Річчю Посполитою та її союзниками давала надію на збереження незалежності.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ Жванецька облога ▶ підписання Зборівського мирного договору ▶ другий молдовський похід ▶ Батозька битва.
2. Назви яких історико-географічних об'єктів доречні в розповіді про воєнні події 1652–1653 рр.?
Містечко Жванець; урочище Жовті Води; місто Яссу; фортеця Сучава; гора Батіг; місто Кам'янець-Подільський; містечко Зборів.
3. Хто з історичних діячів брав активну участь у воєнних подіях 1652–1653 рр.?
Т. Хмельницький; П. Конашевич-Сагайдачний; К. Косинський; М. Калиновський; В. Луну; І. Сулима; Іслам Греї III; Ян II Казимир.
4. Дайте відповіді на запитання.
▶ Як відбувалася та чим закінчилася Берестецька битва? Яку роль у Берестецькій битві відіграв І. Богун? ▶ З якою метою здійснювалися молдовські походи? Які вони мали наслідки? ▶ Чим закінчилася Батозька битва? ▶ Які наслідки мала Жванецька облога? ▶ Якими були особливості внутрішньо- та зовнішньополітичного становища Гетьманщини наприкінці 1653 р.?
5. Зробіть висновки-узагальнення про воєнно-політичні події другого етапу Національно-визвольної війни (1650–1653).

§ 18 Утворення Української козацької держави – Війська Запорозького

1. Державна влада Війська Запорозького

СЛОВНИК

Генеральна рада – вищий законодавчий орган влади в Українській козацькій державі, який складався з представників усіх суспільних верств і розглядав питання державного характеру.

Генеральна старшина – члени уряду Української козацької держави.

Гетьман – голова і очільник виконавчої гілки влади в Українській козацькій державі, головнокомандувач війська і представник держави на міжнародній арені.

Універсал – маніфест або розпорядчий акт, виданий гетьманом. Мав силу закону.

Унаслідок національно-визвольних змагань і підписання Зборівського мирного договору частина українських земель була звільнена від польського панування. Тут відбувалося формування Української козацької держави з особливим політичним та соціально-економічним устроєм.

Найвищим законодавчим органом Війська Запорозького стала **Генеральна рада**. Велелюдні генеральні (військові) ради зазвичай відбувалися надто бурхливо, обговорювати справи на них було важко. Тому збирали їх лише для схвалення заздалегідь підготовлених рішень.

З часом головну роль у законодавчому житті держави почала відігравати *старшинська рада*, яка складалася з полковників і **генеральної старшини**. Вона розглядала всі питання міжнародної політики, зокрема миру й війни, затверджувала міські привілеї та смертні вироки тощо.

Виконавча влада зосереджувалася в руках **гетьмана**. Він, зокрема, скликав генеральну і старшинську ради, видавав універсали, брав участь у судочинстві (саме при гетьманові діяв Генеральний військовий суд), опікувався фінансовою системою, провадив мирні переговори, керував дипломатичними зносинами з іншими державами та розвідувальною службою, був головнокомандувачем збройних сил.

Керувати всіма справами внутрішнього врядування й зовнішньої політики гетьманові допомагав уряд – **генеральна старшина**, що фактично виконувала функції кабінету міністрів і водночас – військового штабу. Генеральну старшину спочатку обирали, а з часом її став призначати гетьман. До її складу входили: генеральний писар, генеральний обозний, двоє генеральних осавулів, двоє генеральних суддів, наказний гетьман (тимчасовий виконувач обов'язків гетьмана у разі його відсутності), також хорунжий і бунчужний. Генеральному урядові були підпорядковані полкові й сотенні (місцеві) уряди.

↑ Гетьман. З альбому Ю. Глоговського

Роздивіться зображення ікони й дайте відповіді на запитання. **1.** Де на іконі зображено Б. Хмельницького? **2.** Пригадайте з попередніх уроків, яку ще ікону Покрову Богородиці із зображенням козацької старшини ви вже знаєте? Порівняйте ці два зображення. Знайдіть спільні та відмінні риси. **3.** Поміркуйте, чому на іконі немає інших світських осіб крім Б. Хмельницького.

→ Ікона Покрову Пресвятої Богородиці із зображенням Богдана Хмельницького. Кінець XVII ст.

У віданні генерального писаря перебувала **Генеральна військова канцелярія** – найвища адміністративна установа Гетьманщини. Звідси відряджали численні посольства до іноземних держав. Тут склали гетьманські **універсали**, провадили дипломатичне листування, переписували й копіювали документи тощо. *Генеральний писар* був також охоронцем державної печатки.

Генеральний обозний керував збройним постачанням армії і суто військовими питаннями, маючи власний допоміжний штат із хорунжих, осавулів та писарів.

Генеральні осавул, хорунжий та бунчужний не мали чітко окреслених функцій – вони виконували безпосередні доручення гетьмана та зберігали гетьманські клейноди.

Прочитайте текст джерела, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. **1.** Про які особливості влади гетьмана свідчить наведений уривок? **2.** Порівняйте текст джерела з висловлюванням Антона Ждановича, що «*всі супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б і промовив – той би живим не був*».

«Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також, згідно з військовими артикулами, для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися в подібних випадках грішити, буде покараний на горло...».

З наказу гетьмана Б. Хмельницького білоцерківському полковнику. Серпень 1650 р.

↑ Писар. Художник С. Васильківський. 1900 р.

2. Фінанси і суд

Фінансами Війська Запорозького відав *генеральний підскарбій*. Він відповідав за прибутки і видатки державної скарбниці. Однак офіційно за часів Б. Хмельницького уряду генерального підскарбія ще не було, й усю фінансову справу гетьман контролював особисто. Джерелами грошових надходжень до державної скарбниці були прикордонне торгове мито з привозних і вивізних товарів, натуральна данина на військо, поземельний чинш і податки на шинкування (продаж алкоголю), користування млинами, оренду і улаштування рудників, продаж тютюну тощо.

Державну грошову одиницю у Війську Запорозькому запровадити не вдалося. У грошовому обігу тоді ходили польські, австрійські, венеційські, московські й турецькі золоті та срібні монети.

Після утворення Війська Запорозького судова система Речі Посполитої була ліквідована. Натомість постала система козацьких судів: сільських, сотених та полкових з головним апеляційним трибуналом – **Генеральним судом**. Разом із козацькими судами функціонували міські суди, передбачені магдебурзьким правом. Через постійні військові дії та брак підготовлених фахівців власних законів у Війську Запорозькому не було укладено, і козацькі суди користувалися старими литовсько-польськими нормами.

Розгляньте карту на с. 124 і дайте відповіді на запитання. **1.** На яких історико-географічних теренах України було утворено козацьку державу – Військо Запорозьке? **2.** Які українські землі залишалися під владою Польщі? **3.** У складі яких держав перебувала решта українських земель? **4.** Яке місто було столицею Гетьманщини? Де воно розташовувалося? **5.** Які міста – центри полків – знаходилися на Лівобережній, а які – на Правобережній Україні?

3. Адміністративно-територіальний устрій Війська Запорозького

За умовами Зборівського договору Українська козацька держава складалася із земель Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств. За Києвом і далі залишався особливий статус столиці України-Русі, однак столицею Української козацької держави за Богдана Хмельницького і кількох його наступників був **Чигирин**. У мирний час там зберігалися гетьманські клейноди: булава, хоругви, бунчук і печатка Війська Запорозького (під час походів як гетьманська канцелярія, так і клейноди перебували при гетьманові).

↑ Чигиринська фортеця. Реконструкція Г. Логвина

На визволених землях було скасовано польський адміністративний устрій: ліквідовано воєводства й повіти, створено *полки*. У 1649 р. усю територію Української козацької держави було поділено на 16 полків (на Правобережжі – 9, на Лівобережжі – 7). Центром полку було одне з великих міст полкової території.

Кожен полк очолював **полковник**, якого здебільшого призначав гетьман. Містами, що мали магдебурзьке право (Київ, Ніжин, Чернігів, Глухів, Батурин та ін.), керували традиційні органи міського самоврядування (магістрати). Розміщення в таких містах полкової канцелярії створювало ситуацію двовладдя, адже гетьман затверджував «городового **отамана**».

Територія полку поділялася на 10–20 і навіть більше *сотень*. Сотні, як і полки, різнилися за площею та чисельністю. Адміністративними центрами сотень були міста, містечка й великі села. Військово-адміністративну владу на території сотень здійснювали призначені полковником **сотники**, а цивіль-

ЗАУВАЖТЕ

У Б. Хмельницького були різні загальновійськові стяги. З малиновим, червоним, порфірним ішли у бій, у поході за гетьманом хорунжий ніс блакитний, при гетьманських наметі стояв білий, у таборі, під час ради, генеральний хорунжий із помічниками виносили всі прапори. Червоною китайкою (прапором із червоного шовку) покривали тіло козацького старшини, коли той гинув у бою або помирав, і військо прощалося з ним. Із червоною китайкою опускали в землю й домовину, бо червоний колір в Україні вважався уособленням жалю і безмірного смутку.

ну – городовий отаман разом з органами самоврядування. У селах справами відали *старости*, яких обирала сільська громада, а справами козаків – *сільські отамани*.

Запорозька Січ (територія Вольностей Війська Запорозького низового) була окремою військово-адміністративною одиницею, яка не входила до жодного з полків. Січ підпорядковувалася гетьманському правлінню та самостійно обирала собі кошового отамана.

Скориставшись схемою на с. 139, поясніть, як у козацькій державі здійснювалася державна влада. Прочитайте в Конституції України, як відбувається розподіл влади в сучасній Україні. Кому належить законодавча, виконавча та судова влада? Порівняйте державний устрій Війська Запорозького і сучасної України. Виділіть спільні й відмінні риси у формуванні органів державної влади.

Полковник – воєначальник, що здійснював адміністративну, військову і судову владу на території адміністративно-військової одиниці – полку.

Сотник – особа, яка очолювала сотню – військово-адміністративну одиницю Війська Запорозького.

Отаман – голова городового/сільського козацького самоврядування, який, на відміну від сотників, виконував лише адміністративні функції.

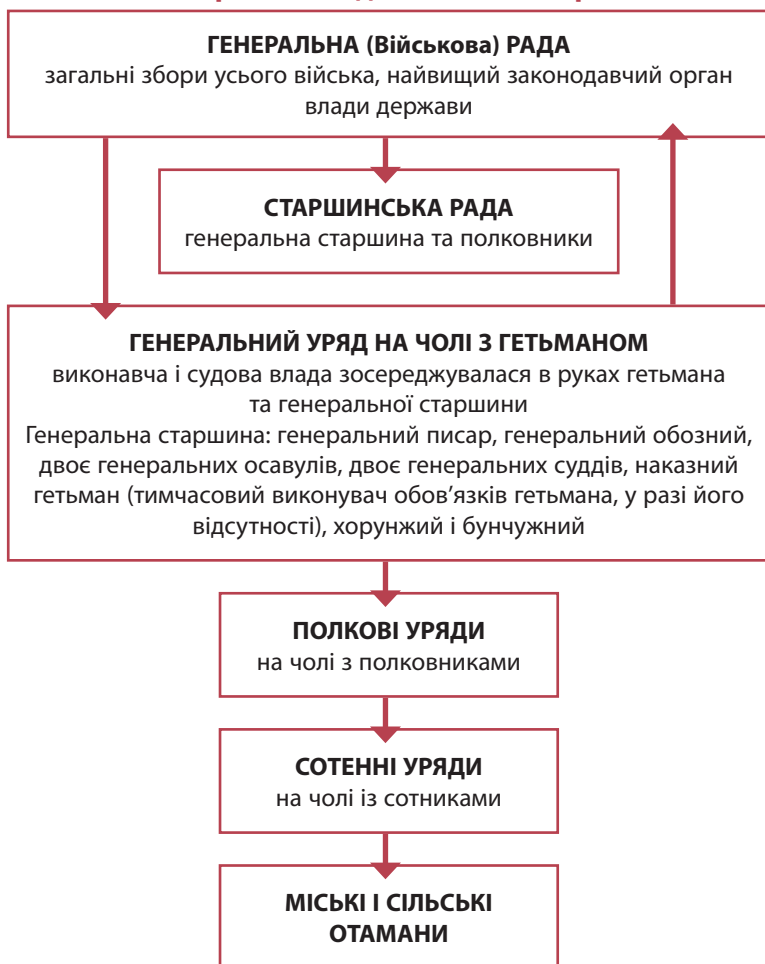

↑ Гетьманський прапор Богдана Хмельницького із колекції трофеїв Військового музею в Стокгольмі (Швеція)

↑ Полковник. З альбому Ю. Глоговського

Система органів влади Війська Запорозького

4. Військо Української козацької держави

Гарантом успішної розбудови Української держави стала національна армія. Вона сформувалася на засадах побудови запорозького війська. Її ядро становило реєстрове та запорозьке козацтво, навколо якого об'єдналося покочачене селянство й міське населення. Основу війська становили козацькі полки. Підрахувати чисельність армії за часів Б. Хмельницького складно, адже кількість вояків постійно змінювалася через міждержавні угоди, що передбачали зміни у реєстрі, а також через активніше чи пасивніше залучення мирного населення на військову службу. На думку

↑ Козак-піхотинець. З альбому Ю. Глоговського

вчених, у вирішальні моменти Національно-визвольної війни армія могла становити 100–150 тис. осіб.

До козацького полку зазвичай входили кінні й піші козаки. У воєнні походи здебільшого ходили кінні, а піші залишалися для сторожової служби. До війська козак мав з'являтися з рушницею, шаблею, списом, порохом, кулями, провіантом, а також на гарному коні. За часів Національно-визвольної війни у козацьких полках уже була артилерія, якою видав обозний.

5. Соціально-економічні перетворення в Українській козацькій державі

Роздивіться схему, дайте відповіді на запитання й виконайте завдання. Пригадайте суспільну піраміду українського суспільства у складі Речі Посполитої на с. 23. Порівняйте становище різних верств українського суспільства. Що змінилося унаслідок Національно-визвольної війни?

Структура українського суспільства доби Гетьманщини

Утвердження Української козацької держави – Гетьманщини – відбувалося на тлі глибоких зрушень у господарському й суспільному житті. Було ліквідовано велике й середнє польське шляхетське землеволодіння, а також кріпацтво. Натомість поступово почала формуватися козацька, селянська, а також державна власність на землю.

Відтак змінилася соціальна структура суспільства. Змушені були залишити Україну польські магнати, католицька шляхта й духовенство. Землі біглої шляхти захопили козаки й селяни, частина земель перейшла у власність військового скарбу.

Значною мірою збереглося землеволодіння української шляхти. Б. Хмельницький видавав шляхтичам охоронні універсали, що захищали їхні володіння.

Захопленням пусток, купівлею і гетьманськими даруваннями розширювала землеволодіння *козацька старшина*, яка разом з українськими православними шляхтичами прагнула стати великими землевласниками. Розширення кола старшини відбувалося через службу на відповідних посадах. З часом козацька старшина перетворилася на провідну верству українського суспільства, головного землевласника, що відігравав ключову роль у вирішенні державних справ.

Значна роль у житті суспільства належала козацькому стану. *Козаки* були звільнені від будь-яких податків крім обов'язку виконувати військову службу на користь держави власним коштом. За службу у війську козаки отримували право на землі, привілеї у торгівлі, політичні права.

Православне духовенство за історичною традицією поділялося на біле й чорне. Біле духовенство не підпорядковувалося світським законам Війська Запорозького, а підлягало духовному суду. Чорне духовенство з початку Національно-визвольної війни опинилося у винятково вигідних умовах. Б. Хмельницький не тільки залишав за монастирями земельні володіння та обов'язкову працю селян, але й збільшив їхні багатства новими жалуваннями.

У містах і надалі діяло магдебурзьке право, відтак це дещо ізолювало *містян* від інших суспільних станів. Джерела свідчать, що містяни з торговельно розвинених міст найчастіше зберігали за собою право на самоврядування, менші ж міста підпадали під козацьке управління.

Правове становище *селян* не надто зазнало змін, часто вони й надалі мали виконувати повинності на користь землевласників (монастирів, української шляхти, козацької старшини). Утім, значна частина українського селянства у ході Національно-визвольної війни покозачилася, звільнившись від приватної підданської залежності й перетворившись на підданих Війська Запорозького, тобто простих людей, що володіли землею, яку самі обробляли, за умови сплати податків до військової скарбниці.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про що йдеться у джерелі? **2.** З'ясуйте які верстви суспільства потрапили до категорії незахищених унаслідок Зборівського договору. Які залишилися при своїх правах? Висловіть припущення, чому.

«Пану Шумейку, полковнику ніжинському, цим писанням висловлюємо незадоволення вчинками вашими, які у раді ми не згадували, оскільки я сам, гетьман, виступаю за покарання ляхів, урядників і шляхти в Україні. Я казав, що все товариство за звичаєм військовим у справах лицарських з кіньми і зброєю наготові мають бути. Однак, згідно миру (Зборівського) шляхта може повертатися до своїх маєтків та староств. Пану Лаврентію Лісковському та іншій шляхті нагадуємо і суворо забороняємо кривди і перешкоди чинити, в пожитках панських та покоях погромів не чинити. Кожен нехай своїм тішиться: козак за своїм дивиться і свої вольності стереже, а щодо тих, хто не прийняті до реєстру нашого, які на ланах панських цюліта засівали, тепер ниву мусять віддати; бо за примиренням опору не слід чинити...»

Наказ Б. Хмельницького ніжинському полковнику
П. Шумейку. 1650 р., липня 31/серпня 10

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Унаслідок національно-визвольних змагань під проводом Б. Хмельницького постала Українська козацька держава з розгалуженою системою органів державної та місцевої влади. Вирішальну роль в управлінні державою відігравали гетьман та козацька старшина.
- На звільнених українських землях було ліквідовано польську систему адміністративно-територіального поділу й запроваджено нову – за зразком Запорозької Січі.
- Утвердження Гетьманщини призвело до змін у соціально-економічному становищі українців. Було ліквідовано кріпацтво і польсько-шляхетське землеволодіння. Відбувалися зміни у становищі української козацької старшини та рядового козацтва. В правовому становищі українських селян докорінних змін не відбулося.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Дайте визначення поняттям.

Гетьманщина; гетьман; універсал; полк; сотня; полковник; сотник; генеральна старшина.

2. Які історико-географічні регіони обіймала Українська козацька держава – Гетьманщина на початку 50-х років XVII ст.? Які українські землі не входили до її складу? Які полки розташовувалися на Лівобережній, а які – на Правобережній Україні?

3. Дайте відповіді на запитання.

► *Що являв собою полково-сотенний устрій Війська Запорозького?* ► *Що змінилося в соціально-економічному житті українців унаслідок визволення від польського панування?*
► *Хто входив до генеральної старшини?* ► *Яка суспільна верства відіграла вирішальну роль в управлінні державою?* ► *Як здійснювалося судочинство у Війську Запорозькому?*
► *Що змінилося в становищі українських міст?*

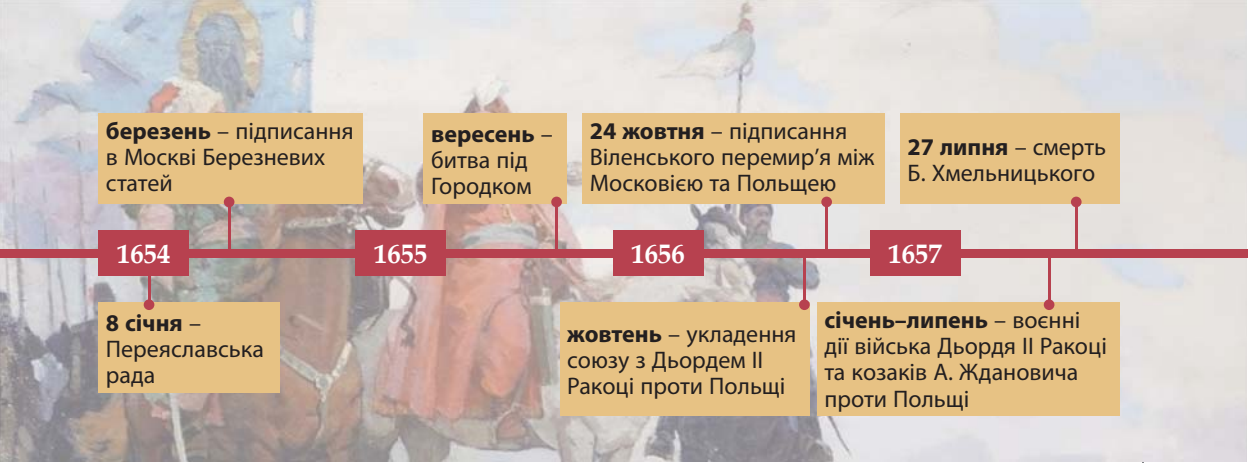
4. Поміркуйте.

Як визвольні змагання вплинули на економічне становище українців, на чиїх територіях відбувалися воєнні дії? Які причини швидкої розбудови Української козацької держави? За рахунок яких суспільних верств формувалася козацька старшина?

5. Прочитайте уривок із праці відомого українського історика М. Грушевського про устрій Війська Запорозького. Чи погоджуєтеся ви з думкою історика? Чи можна вважати політичну систему Гетьманщини демократичною? Відповідь обґрунтуйте.

«Щоб не було ніякої тісноти від власті людям, щоб вона не каверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої власті, тільки з вибору народного. Се називається устроєм демократичним – щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити виборча сільська рада, а правити виборча сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю».

6. Уявіть себе мешканцем/мешканкою держави Війська Запорозького. До якої верстви українського суспільства ви б хотіли належати? Якими правами ви б у такому разі користувалися, які обов'язки виконували б?

березень – підписання в Москві Березневих статей

вересень – битва під Городком

24 жовтня – підписання Віленського перемир'я між Московією та Польщею

27 липня – смерть Б. Хмельницького

1654

1655

1656

1657

8 січня – Переяславська рада

жовтень – укладення союзу з Дьордем II Ракоці проти Польщі

січень–липень – воєнні дії війська Дьордя II Ракоці та козаків А. Ждановича проти Польщі

§ 19 Українсько-московський договір 1654 р. Воєнно-політичні події 1654–1657 рр.

1. Оформлення українсько-московського союзу. Переяславська рада 1654 р.

Від кінця 1648 р. між Гетьманщиною та Московською державою розпочався постійний обмін посольствами.

Аби підштовхнути царський уряд до союзу з Військом Запорозьким, Б. Хмельницький у червні 1653 р. дав зрозуміти цареві: якщо той і надалі зволікатиме з розв'язанням українського питання, Україна укладе союз із Османською імперією. До того ж гетьман наголосив на вельми неприємних наслідках такого союзу для Московії. 1 жовтня 1653 р. московський Земський собор вирішив «*гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами і землями прийняти*» й розпочати війну проти Польщі.

До України було відряджене велике посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним. Зустріч і переговори, вручення царської грамоти і клейнодів мали відбутися в Переяславі – старому козацькому центрі, звичному до проведення великих рад.

Вранці 8 січня 1654 р. Б. Хмельницький скликав закриту старшинську раду, яка мала схвалити прийняття **протекторату** московського царя. Під час цієї ради старшина запропонувала скликати ще одну раду – Генеральну, яка відбулася на міському майдані Переяслава вже по полудні 8 січня. Рада мала винести ухвалу про укладення договору з Московською державою.

СЛОВНИК

Протекторат – форма міждержавних відносин, особливі взаємні зобов'язання та права, що передбачають захист сильнішою державою слабшої, а також певні послуги слабшої сильнішої, хоча при цьому слабша сторона не втрачає суверенітету.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про які саме кривди, заповідані турками, татарами і поляками українцям ідеться у джерелі? Чи можна вважати це джерело достовірним? Думку обґрунтуйте. **2.** Сучасний

український історик, дослідник козацтва В. Горобець зазначає: «В якій мірі можна довіряти настельному викладу історії Переяславської ради 1654 р. – питання дискусійне. Надто вже все було стилізовано під літописну традицію Древньої Русі...» Чи погоджуєтеся ви з думкою дослідника, чи вважаєте її хибною? Чому? **3.** Пригадайте з курсу історії України 7 класу, про який саме літописний сюжет говорить учений. Кому з руських князів і коли вже доводилося робити вибір між мусульманським, католицьким і православним світом?

↑ Переяславська рада. Художник М. Дерегус. 1954 р.

«Ця рада зібрана для того, щоб ви з нами обрали собі володаря з чотирьох, кого ви хочете – султана, хана, короля чи царя. Турецький султан – це бусурман; всім відомо, якої біди зазнають наші браття, православні християни, греки, і в якому утиску вони від безбожних. Кримський хан також бусурман; ми його поневолі прийняли до дружби, і якого нестерпного лиха ми зазнали! Яка неволя, яке нещадне пролиття християнської крові, які утиски від польських панів – нікому з вас розповідати не треба... А православний християнський великий государ, цар східний, є з нами одного благочестя грецького закону, одної віри... якщо ми його щиро полюбимо, крім його царської високої руки спокійнішого пристановища не знайдемо».

Зі звіту боярина В. Бутурліна московському цареві Олексію Михайловичу про рішення Переяславської ради. 1654 р.

Боярин В. Бутурлін урочисто передав гетьманові царську грамоту про згоду прийняти під свою протекцію гетьмана і все Військо Запорозьке. Старшина й послі рушили до Успенського собору, де мала бути складена присяга на вірність цареві. У церкві Б. Хмельницький зажадав, щоб московські послі першими присягли від імені царя захищати гетьманську державу від поляків та шанувати козацькі права й привілеї: адже, за європейською традицією, передбачалася присяга обох сторін.

В. Бутурлін категорично відмовився від цього: мовляв, цар є самодержцем і своїм підданам не присягає, крім того, «царське слово, раз дане, не міняється». На старшинській раді було вирішено скласти присягу. Ситуація, що назрівала, могла нашкодити союзові з Москвою, яка уже оголосила війну Речі Посполитій. Тому слова В. Бутурліна витлумачили як рівнозначні присязі царя.

Протягом січня–лютого 1654 р. на території Війська Запорозького присягнуло понад 127 тис. осіб, зокрема 64 тис. козаків. Від присяги відмовилось українське православне духовенство, посилаючись на відсутність дозволу Константинопольського патріархату; частина містян Переяслава, Києва та Чорнобиля склали присягу лише під тиском козаків; категорично відмовилися прися-

гати Уманський, Брацлавський, Полтавський і Кропивнянський полки, zvolikala z prysygoju azh do travnja i Zaporozka Sich.

Прочитайте тексти джерел і дайте відповіді на запитання. **1.** Як шляхтич Павша ставиться до описаних подій? **2.** Як гадаєте, чому представники української православної церкви відмовилися присягати на вірність цареві? Які висновки можна зробити з наведеного джерела? **3.** Порівняйте повідомлення українського шляхтича Павші та звіт російського посла В. Бутурліна. Яке з джерел, на вашу думку, достовірніше? Чому? **4.** Чи можна твердити, що українці однозначно сприйняли події в Переяславі?

«Бачу зле, бо віддав Хмельницький всіх нас у неволю московському цареві... Сам із військом козацьким присягнув і місто Київ силою під мечовим каранням до того привів, що присягли всі... Тамтешні міщани, нерадо прийнявши московитів, роз'їхалися по різних містах і містечках... Отець митрополит і архімандрит київські ще не присягли і присягати не хочуть. Вони заявили, що швидше помруть, ніж будуть присягати московському цареві, й твердо стоять на цьому... Сповідіаю, що Кропивнянський та Полтавський полки відірвалися від Хмельницького і відмовилися присягати московському цареві... Сповідіаю, що Хмельницький присягнув московському цареві в Переяславі... Потім переяславських міщан гнали присягати, чому вони дуже противилися...»

З повідомлення українського шляхтича Павші. 1654 р.

«А як государеву грамоту боярин Василь Васильович (Бутурлін) гетьманові віддав, то ту государеву грамоту гетьман прийняв з великою радістю, поцілував її, і, розпечатавши, віддав писареві Іванові Виговському. І ту государеву грамоту писар Іван Виговський читав усім людям уголос. І вислухавши государеву грамоту, гетьман, і полковники, і всяких чинів люди зраділи государевій милості. І говорив гетьман, що великому государеві цареві й великому князеві Олексієві Михайловичу, всієї Русі самодержцеві, він, гетьман Богдан Хмельницький, з усім Військом Запорозьким служити і голови свої віддати раді».

Зі «Статейного списку» боярина В. Бутурліна,
І. Алфер'єва та Л. Лопухіна

2. Умови українсько-московського міждержавного договору

ЗАУВАЖТЕ

Документ – Березневі статті – мав бути виготовлений у двох примірниках, але безслідно зник, як в українському, так і в російському варіантах. Нині в архіві Посольського приказу в Москві зберігається чернетка, що її публікували як текст українсько-московського договору 1654 р. Відсутність оригіналу документа дала історикам можливість висловлювати власні припущення щодо змісту документа та його наслідків.

Переяславська рада лише започаткувала оформлення українсько-московських відносин. Кожна зі сторін оцінювала союз двох держав по-своєму. Український уряд виступав за рівність прав учасників союзу. У Москві дивилися на українців разом із гетьманом як на підданих, хоча представники московського уряду обіцяли не порушувати «прав і вольностей» України.

По від'їзді Бутурліна до Москви козацька старшина з гетьманом узялася за вироблення умов угоди, відбулися наради у Корсуні та Чигирині. Результатом

1500-1550

1550-1600

1600-1650

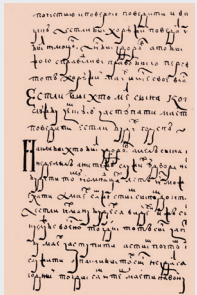
УКРАЇНА

1514 р. – битва біля м. Орша

1526 р. – поділ Закарпаття між Трансильванією та Священною Римською імперією

1529 р. – ухвалення Першого Литовського статуту

1556-1561 рр. – створення Пересопницького Євангелія

1572 р. – перший козацький реєстр

1581 р. – створення Острозької Біблії

1616 р. – захоплення козаками під проводом П. Сагайдачного Варни, Синопа, Кафи

1630 р. – повстання під проводом Тараса Трясила

1638 р. – «Ординація Війська запорозького реєстрового...»

1648 р. – початок Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького

1519 р. – іспанське завоювання ацтеків на чолі з Е. Кортесом

1569 р. – Люблінська унія – об'єднання Королівства Польського і Великого князівства Литовського в Річ Посполиту

1588 р. – третій Литовський статут. Закріпачення селянства

1618 р. – похід козаків під проводом гетьмана П. Сагайдачного на Москву

1635 р. – спорудження фортеці Кодак

1620 р. – відновлення вищої православної ієрархії

1620-1621 рр. – Хотинська війна

1649 р. – Зборівський мирний договір

1517 р. – початок Реформації в Німеччині. Виступ М. Лютера з 95-ма тезами

1519-1522 рр. – перша навколосвітня подорож Ф. Магеллана

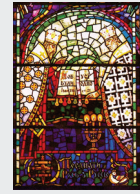

1543 р. – португальські мореплавці дісталися Японії

1556 р. – заснування першої Запорозької Січі

1596 р. – Берестейська унія – утворення греко-католицької церкви

1618-1648 р. – Тридцятилітня війна в Європі

1648 р. – Вестфальський мир

1500 р. – відкриття Бразилії ескадрою під командуванням П. Кабрала

1540 р. – Папа Римський затвердив орден єзуїтів

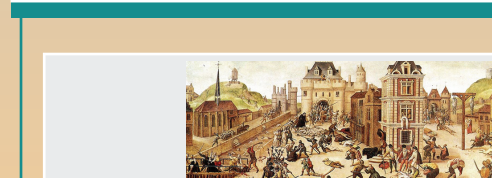
1524-1525 рр. – Селянська війна в Німеччині

1562-1594 рр. – релігійні війни у Франції

1555 р. – Аугсбурзький релігійний мир

1571 р. – битва біля Лепанто, перемога Священної ліги над Османською імперією

1572 р. – Варфоломійська ніч

1606 р. – відкриття Австралії голландцем Віллемом Янцем

1640-1660 р. – Англійська революція

1500-1550

1550-1600

1600-1650

СВІТ

1650-1700

УКРАЇНА

1661 р. – відкриття університету у Львові

1669 р. – визнання П. Дорошенком протекторату Османської імперії над Правобережню Україною

1677-1678 рр. – Чигиринські походи османського війська

1687 р. – обрання І. Мазепи гетьманом

1670 р. – похід запорозьких козаків під проводом І. Сірка на турецьку фортецю Очаків

1686 р. – підпорядкування київської митрополії московському патріархату

1683 р. – розгром турецької армії під Віднем

1666-1667 рр. – окупація Угорщини австрійськими військами

1660 р. – рішення Установчого парламенту про повернення англійського престолу Стюартам

1684 рр. – створення «Священної ліги» для боротьби з Османською імперією

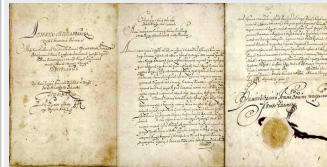
1688 р. – «Славна революція» в Англії

1700-1750

1720 р. – указ Петра I про заборону друкувати книги українською мовою

1722 р. – заснування Першої малоросійської колегії

1710 р. – укладання Договірних умов («Конституції...») між гетьманом Пилипом Орликом і козаками

1700-1721 рр. – Північна війна Росії і Швеції

1701-1714 рр. – війна за іспанську спадщину

1734 р. – ліквідація гетьманства після смерті гетьмана Д. Апостола. Будівництво Нової Січі на р. Підпільній

1745 р. – початок спорудження собору св. Юра у Львові

1733-1735 рр. – війна за польську спадщину

1707 р. – утворення Королівства Велика Британія

1750-1800

1750 р. – відновлення гетьманства. Початок гетьманування К. Розумовського

1775 р. – утворення Задунайської Січі

1768 р. – початок Коліївщини

1764 р. – ліквідація Гетьманщини

1775 р. – знищення Запорозької Січі

1783 р. – ліквідація Кримського ханства

1776 р. – прийняття Декларації незалежності США

1787 р. – прийняття Конституції США

1772 р. – Перший поділ Польщі

1768 р. – проголошення Барської конфедерації

1784 р. – створення Джеймсом Ваттом парової машини

1793, 1795 рр. – Другий і Третій поділи Польщі

СВІТ

1650-1700

1700-1750

1750-1800

